

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Barbara Benko

Ideologija (ne)dela skozi diskurz: od lenobe do novih oblik produkcije

Diplomsko delo

Ljubljana, 2015

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Barbara Benko

Mentor: izr. prof. dr. Žiga Vodovnik

Ideologija (ne)dela skozi diskurz: od lenobe do novih oblik produkcije

Diplomsko delo

Ljubljana, 2015

Zahvala

Zahvaljujem se staršem za privzgajanje skromnosti, ki mi omogoča prepoznavati veličino vsakdanjih pojavov, ter sestri, ki mi je vzor pri reševanju številnih dilem. Zahvaljujem se profesorjem, ki so mi odprli vrata do novih idej in spoznanj, še posebej pa mentorju izr. prof. dr. Žigi Vodovniku. Hvala prijateljem in tovarišem Evi, Marku, Nastji in Jerneju za vlivanje samozavesti in lajšanje stresnih trenutkov ter hvala Blažu, najljubšemu sogovorniku, za prijetno zanesene pogovore in potrpežljivost pri iskanju odgovorov na brezkončna vprašanja.

Ideologija (ne)dela skozi diskurz: od lenobe do novih oblik produkcije

Delo kot praksa in koncept v različnih zgodovinskih obdobjih in družbenih organizacijah prevzema različne vloge, pomene in asociacije. V kapitalistični družbi je pomen koncepta dela, skozi uveljavitev gospodarske etike ter družbenih vrednot, norm in pričakovanj, prevzemal vedno bolj reduciran pomen. Prevladujoča koncepcija dela se tako danes koncentrira na dejavnosti, ki nastopajo v okviru proizvodnje kapitala. Ideologija dela predstavlja enega izmed mehanizmov, ki vzdržujejo kapitalistično proizvodnjo, izraža pa se skozi hierarhizacijo dejavnosti, na način, da pridobitnemu delu v okviru kapitalistične proizvodnje pripisuje višji status in pomembnost, drugih oblik dela pa kot takšnih sploh ne prepozna ali pa jim pripisuje manjvredno vlogo. Na ta način je ideologija dela hkrati ideologija nedela. Skozi vsakdanje diskurzivne prakse, skozi uporabo termina delo v specificiranem kontekstu, se dominantne predstave še utrjujejo ter otežujejo mišljenje alternativnih oblik dejavnosti. Pričujoča naloga zato izpostavlja poseben pomen diskurza v reprodukciji ideologije (ne)dela ter, skozi refleksijo načina vzpostavljanja prototipnega pomena dela, išče možnosti osvoboditve reduciranega koncepta. V ta namen zadnje poglavje izpostavlja prosti čas kot laboratorij za izvajanje dejavnosti, ki nasprotujejo kapitalističnemu diskurzu in praksam ter odpirajo prostor za premisleke o alternativnih oblikah produkcije in skupnosti.

Ključne besede: delo, diskurz, ideologija, kapitalizem, prosti čas.

The ideology of (non)work through discourse: from laziness to new forms of production

Work as an activity and as a concept takes different roles, meanings and associations in different historical eras and social organizations. In the capitalist society, the concept of work has, through prevalence of economical ethics and social norms, taken over a more and more reduced meaning. The prevailing conceptualization of work has today therefore focused on activity that takes place in the production of capital. The ideology of work represents one of the mechanisms that sustain the capitalist production and it manifests itself by creating a hierarchy of activities in such a way, that it recognizes the profitable work in the process of capitalist production as the most prominent form of work, while other forms of productivity and work are overlooked or seen as marginal. In this way, the ideology is, at the same time, the ideology of non-work. Through daily discursive practices, through using the term »work« in a specific context, the dominant imaginary is continually reinforced and makes thinking of alternative forms of productivity difficult. This thesis therefore reveals the special role of discourse in the reproduction of ideology of (non)work and, through reflection of the way in which the prototypical meaning of work is enforced, looks for the possibilities of liberation of the reduced concept. To this purpose, the last chapter reveals leisure as a laboratory for activities which counter the capitalist discourse and practices and open spaces to alternative forms of production and community.

Key words: work, discourse, ideology, capitalism, leisure.

KAZALO

1 UVOD	6
2 METODOLOGIJA	8
2.1 Cilj in namen naloge	8
2.2 Teze naloge	8
2.3 Metode	8
2.3.1 Diskurzivna analiza in diskurzivna semantika	9
2.3.2 Pojemovnozgodovinska metoda	11
2.4 Struktura	12
3 DELO, PROSTI ČAS IN LENOBA	12
3.1 Delo	12
3.1.1 Delo kot koncept in praksa skozi zgodovino	12
3.1.2 Delo kot koncept in praksa v kapitalizmu	15
3.1.3 Vloga dela v kapitalistični družbi	18
3.2 Prosti čas, nedelo in brezdelje	19
3.3 Lenoba	23
4 IDEOLOGIJA IN DISKURZ KOT IDEOLOŠKI MEHANIZEM	24
4.1 Materialistično razumevanje ideologije	24
4.2 Reprodukcijska ideologija in interpelacija individuumov v subjekte	25
4.3 Razmerje med ideologijo, diskurzom in smislom	26
4.3.1 Vloga ideologije v konstruiranju pomenov	26
4.3.2 Semantična sprememba kot poseg v pomen	28
5 OD KONCEPTA DO IDEOLOGIJE (NE)DELA	29
5.1 Delo kot ideološki koncept, ki se izraža in reproducira skozi diskurz	30
5.2 Družbeni izrazi in posledice ideologije (ne)dela	32
5.3 Soočanje z ideologijo dela in diskurzom, ki jo reproducira	34
6 ISKANJE ALTERNATIVNIH POMENOV IN PRAKS DELA SKOZI PROSTI ČAS IN PRAVICO DO LENOBE	37
6.1 Pomen prostega časa v kapitalistični družbi	38
6.2 Pravica do lenobe - prosti čas kot predpogoj nekapitalistične produkcije	39
6.3 V iskanju subjektov alternativnih oblik dela in skupnosti	41
7 ZAKLJUČEK	44
8 LITERATURA	46

1 UVOD

Sodobna družba je zaradi njene regulacije in usmerjanja pretežnega dela aktivnosti od ranih let dalje, z namenom kasnejšega vključevanja na trg delovne sile, pogosto označena kot kapitalistična družba dela. Kot tipična človeška dejavnost je delo skozi celotno zgodovino predstavljalo nenadomestljiv vir preživetja ter sredstvo človekovega kulturnega izražanja. V različnih zgodovinskih formacijah je delo prevzemalo različne vloge, pomene in asociacije. Z vzponom industrializacije, porastom meščanstva in uveljavitvijo kapitalistične gospodarske etike se je koncept dela začel povezovati z moralno dolžnostjo vsakega posameznika, prevladujoča koncepcija dela pa se je vedno bolj koncentrirala na aktivnosti, ki nastopajo na trgu.

O tem, da koncept dela ni neproblematičen, priča tako kvantiteta kot tudi raznolikost diskusij, ki problematizirajo razumevanje dela. Porast literature, ki nagovarja problem prakse in teorije dela v kapitalistični družbi, je zaznati predvsem v zadnjih letih, kar bi lahko bila posledica drugačnega odnosa do plačanega dela v času ekonomske krize, ki se je odrazila tudi kot kriza vrednot, ter posledica vedno večjih zahtev in ovir pri vključevanju na trg dela. Mezdno delo, danes imenovano plačano ali pridobitno delo, še vedno predstavlja temeljni element reprodukcije kapitalistične produkcije in posledično kapitalistične družbe. Ta vsakdanja aktivnost, zaradi preobremenjenosti in pomanjkanja časa, ki ne bi bil namenjen zgolj plačanemu delu in potrošnji, prevečkrat ostane neosmišljena in nereflektirana. Odtujenost od dela, o kateri v svojih zgodnjih delih piše že Marx, ni za današnje oblike zaposlitev na trgu dela nič manj značilna, je pa bolj subverzivna in težje prepoznavna, zaradi ideološke indoktrinacije, ki skozi socializacijo že od mladih let posameznika uvaja v družbo, ki se razglša za svobodno in nerepresivno. Tudi odtujenost od sočloveka se kot posledica procesov, ki delujejo v smeri atomizacije posameznika, samo še stopnjuje. Prevladujoči diskurz, razvit iz dolgotrajne prakse kapitalistične produkcije, je soustvaril ideologijo, zaradi katere je stalna reprodukcija tega diskurza možna, za posledico pa ima reducirano uporabo termina delo in posledično tudi reducirano samo predstavo o delu. Zaradi tega je ideologija dela hkrati ideologija nedela. Ideologija dela se izraža skozi formacije, ki jih imamo za najbolj zdravorazumske in vsakdanje, med drugim skozi uporabo besede »delo« v specifičnem kontekstu, preko katerega delo utrjuje svoj vedno bolj specificiran pomen. Naš odnos do plačanega oziroma pridobitnega dela nasproti drugim oblikam dela, naš vsakdanji diskurz, delitev članov družbe na zaposlene in brezposelne ter nepremišljeno in nekritično sprejemanje ponujenega preko potrošnje, razkriva ponotranjenje kapitalističnih vrednot in norm, ki ne

obstajajo same zase, temveč le z našo zavedno ali nezavedno potrditvijo.

Preizpraševanje smiselnosti in ideološkosti dela v kapitalistični družbi je v tem času toliko bolj pomembno, zaradi kritičnosti na trgu zaposlovanja in razvoja tehnologije, ki zamenjuje delo človeških rok ter krajša čas, ki je potreben za opravljanje dela nujnega za preživetje. Naraščanje oblik plačanega dela, ki sodijo v tako imenovani tretji sektor, je dokaz, da vse več zaposlitev temelji na ponujanju storitev, ki niso bistvene za preživetje, kljub temu pa plačano delo še vedno obravnavamo kot edino možno in nujno formo dela. Privilegiranje plačanih oblik dela in nevtralizacija koncepta dela zakrivata dejstvo, da zaposlovanje na kapitalističnem trgu dela ni edina oblika dejavnosti, ki omogoča pridobivanje sredstev za zadovoljitev eksistencialnih potreb. Pričujoče delo je tako v prvi vrsti kritika družbe, ki jo poganja specifična ideologija. Ta ne razlikuje med tem, katere aktivnosti družba zares potrebuje in kaj kot zaposlitev obstaja samo zato, da zadosti lastnim ciljem, dokler te aktivnosti ostajajo v okvirih kapitalistične proizvodnje.

2 METODOLOGIJA

2.1 Cilj in namen naloge

Glede na uvodoma izpostavljen problem je glavni cilj naloge, preko refleksije načina vzpostavljanja dominantnega pomena koncepta, razširiti razumevanje koncepta dela ter ga osvoboditi njegove zreduciranosti na ustvarjanje presežne vrednosti v okviru zaposlitve na kapitalističnem trgu. Ker v nalogi sledim teoriji ideologije, ki izhaja iz Althusserjeve dediščine, torej ideologiji v njeni zgodovinski in materialni formi (diskurz) in ne ideologiji kot napačnemu spoznanju ali obliki iluzije, bom način osvobajanja koncepta dela iskala v vsakdanji praksi, v zavrnitvi delovanja, ki je ujeto v kapitalistično produkcijo in izkoristek časa, ki to produkcijo podpira. Namen naloge je posledično odpreti prostor za premisleke o nekapitalističnih oblikah produkcije in skupnosti, ki bi lahko predstavljale uvod v nove (pravičnejše) oblike družbenih razmerij.

2.2 Teze naloge

Teza, ki diplomsko delo vodi k zastavljenim ciljem je, da se ideologija dela oziroma predstava, ki prispeva k oblikovanju realnosti specifičnih delovnih praks, kaže v dominantnem (ekonomskem) diskurzu, refleksijo te ideologije pa otežujejo družbene okoliščine. S tem, ko ideologija dela favorizira določene oblike dejavnosti, proizvaja in vsebuje tudi ideologijo nedela.

Dodatna predpostavka, ki vodi refleksijo novih možnosti delovanja je, da člani družbe predstavljajo aktivne udeležence v proizvodnji in reprodukciji ekonomskih, družbenih in političnih razmerij ter s svojimi praksami utrjujejo prevladujoče predstave realnosti in tako niso le nemočni objekti vladajočih ideologij. Ker jim je pripisana ta sposobnost, lahko z namerno ali nenamerno akcijo člani družbe obstoječa razmerja tudi spreminjajo.

2.3 Metode

Opredelitev in pojasnitev metodološkega pristopa v nalogi, ki razvija teze na teoretični osnovi, zahteva zaradi zadanih ciljev poseben poudarek. V okviru možnosti, ki jih narekuje obseg naloge, želim karseda nazorno prikazati svoja stališča ter stališča avtorjev na katerih temelji naloga. S tem namenom se skozi različna poglavja osredotočam na refleksivnost

družbenih procesov do katere pristopam z metodami, ki temeljijo na interdisciplinarnosti. Izbor metod vodijo predpostavke o družbeni skonstruiranosti fenomenov in realnosti ter njihovi zgodovinski oziroma ideološki pogojenosti.

Prostorske in časovne, posledično pa tudi vsebinske omejitve naloge onemogočajo, da bi pričujoče delo zajelo vso kompleksnost izbrane tematike, zato veliko vprašanj ostaja odprtih in nereflektiranih. Tako bi si na primer vsak kompleksnejši koncept v nalogi na drugem mestu zaslužil večjo pozornost in bolj poglobljeno obravnavo (na primer: kapitalizem, hegemonija, oblast, delovanje), v nalogi pa so nekateri koncepti zaradi omenjenih omejitev prepuščeni interpretaciji glede na kontekst in predznanje. Zaradi osredotočenosti na določene vidike ideologije dela in njene reprodukcije, so bile izpuščene tudi vsebine, ki bi z drugih vidikov pojasnile vplive na oblikovanje te ideologije ter vsebine, ki bi tematiko nagovarjale z drugih vidikov, na primer z vidika razrednega boja ali spolne delitve dela.

Tudi z vidika uporabe metod za analizo izbrane tematike, bi bila naloga veliko bolj pestra, če bi upoštevala (vso) kompleksnost, ki jo nagovarjajo raznolike teorije diskurza, vendar pa bi s prevelikim številom pristopov tvegala izgubo sporočila naloge. V nalogi sem za potrjevanje tez večkrat izhajala iz vsakodnevnih izkušenj in medijskih objav, lahko pa bi izvedla tudi raziskavo z vprašalniki, s pomočjo katerih bi analizirala na primer načine razumevanja in uporabe termina ali izpeljank korena »delo« v vsakdanjem življenju.

Metode in pristopi, ki jih natančneje opredeljujem v nadaljevanju in temeljijo na analizi in interpretaciji primarnih ter sekundarnih virov, mi bodo pomagali opozoriti na razmerje med ideologijo, diskurzom in oblastjo, na vlogo tega razmerja pri produkciji realnosti ter bolj specifično, pokazati na vidike ideologije, ki izhajajo iz vsakdanjih praks in spodbujajo reprodukcijo družbenih razmerij.

2.3.1 Diskurzivna analiza in diskurzivna semantika

V diplomski nalogi ideologijo (ne)dela predstavljam na način, kot se pojavlja in reproducira preko prevladujočega (hegemonskega) vsakdanjega diskurza. Diskurz kot izraz ideologije ohranjanja določene ideološke formacije in predstavlja način posredovanja razumevanja koncepta oziroma njegovega pomena ter oblikovanja določene predstave o njem. Ker skozi nalogo izpostavljam delo kot koncept s specifičnim pomenom v določenih ideoloških formacijah, me bodo zanimale semantične značilnosti diskurza v razmerju do družbenega okolja in razmerij oblasti znotraj tega. Na ta način bo nagovorjeno tudi vprašanje konstrukcije

vednosti.

Pojasnitev vloge ideologije v konstituiranju pomenov sem v nalogi naslonila pretežno na teorijo diskurza Michela Pêcheuxa (1980). Slednji poudarja vlogo ideoloških formacij oziroma družbenozgodovinskih procesov pri dojetanju smisla neke besede, izraza ali stavka ter pri zavzemanju položaja uporabnikov teh besed, izrazov in stavkov. Raba jezika igra pomembno vlogo v reprodukciji ali spreminjanju razmerij moči v družbi, zato bo diskurzivna analiza, ki upošteva zgodovinsko dimenzijo družbenih fenomenov, metoda, s katero bom pristopila k razjasnjevanju konstitucij smisla in reprezentacij dela.

Kljub temu, da diskurzu pri pojasnjevanju reprodukcije ideologije o delu pripisujem pomembno vlogo, puščam prostor za zunajdiskurzivne¹ silnice, ki sodelujejo pri definiranju diskurza. S tem se polaščam tudi pristopa, ki je bližji tistemu, ki ga predstavlja Foucault. Slednji namreč poudarja odvisnost diskurzov od odnosov oblasti in politične moči (v Vezovnik 2008, 88).

Kritična teorija diskurza, ki se ji v nalogi poskušam približati, predstavlja stičišče teorij, ki segajo na področje jezika kot tudi na področja sociologije, psihologije in družbe. Omenjena interdisciplinarna naravnost omogoča tovrstnemu pristopu analizo, ki prepoznava razmerja med jezikom, ideologijo in oblastjo, naslavlja pa tudi vprašanja legitimacije, hegemonije, dominacije in reproduciranja le-te skozi ustvarjanje konsenza (Vezovnik 2008).

Ideološki diskurz je v pričujoči nalogi izpostavljen kot posrednik oblikovanja specifičnih predstav o delu, slednji pa prek tega nase prevzema določen pomen, zato je za razvoj izpostavljenih tez pomembno tudi področje diskurza, ki ga obravnava Teun van Dijk. Skozi diskurzivno semantiko je mogoče analizirati vpliv ideologije na pomen besede (van Dijk 1995, 258), kot metoda, ki omogoča to refleksijo, pa bo v nalogi služila v osrednjem (petem) poglavju.

¹ Andreja Vezovnik (2008, 83) v primerjavi različnih pristopov znotraj teorije diskurza opozori na razlike med različnimi teoretskimi generacijami. Če Foucaulta uvrščamo v generacijo, ki diskurz obravnava kot družbeno prakso, ki je odvisna od obstoječih vednosti in razmerij moči (a lahko nanje tudi vpliva), je za generacijo t.i. poststrukturalistov, kamor se uvršča Chantal Mouffe in Ernesta Laclaua, značilno razširjeno pojmovanje diskurza, ki zajema vse družbene pojave. Ta generacija tako ne loči med diskurzivnimi in zunajdiskurzivnimi elementi družbe oziroma vsak objekt obravnava kot konstruiran diskurzivni objekt.

2.3.2 Pojemnozgodovinska metoda

Ker skozi nalogo tako neposredno kot posredno nakazujem pomembnost konteksta in okoliščin pri razumevanju družbenih fenomenov ter posledično pri razumevanju konceptov, je druga metoda, s katero poskušam razložiti spreminjanje razumevanja koncepta dela v zgodovinskem procesu, pojemnozgodovinska metoda. Pojmi oziroma koncepti zaslužijo posebno pozornost, ker predstavljajo indikatorje politično socialnih sprememb, zato Koselleck izpostavlja politično semantiko pojmov kot tisti pripomoček, ki posega ne samo po virih jezikovne zgodovine, temveč upošteva tudi socialno zgodovinske podatke (Koselleck 1999, 110). »Zgodovina nekega pojma namreč premerja tudi horizont pričakovanj vsakokratnega časa, raziskuje politično in socialno funkcijo pojmov in na določen sloj vezano rabo, skratka: kot sinhrona analiza tematizira tudi situacijo in utrip časa« (Koselleck 1999, 111). Diahronija kot postopek spremljanja spreminjanja pomena v času tako predstavlja metodološko perspektivo, ki razkriva tudi dolgoročne strukturne spremembe (prav tam).

Pomemben poudarek, ki ga izpostavi Koselleck in je relevanten tudi za pričujočo nalogo in njene cilje, je razlikovanje med besedo in pojmom. »Vsak pojem se drži besede, vendar ni vsaka beseda socialni in politični pojem. Socialni in politični pojmi težijo k občosti in so vedno mnogopomenski; v kontekstu zgodovinske vede to dvoje ne velja za besede nasploh« (Koselleck 1999, 114). Semantična funkcija in zmogljivost pojmov pa ni samo izpeljava socialnih in političnih danosti, ne gre samo za indikacijo povezav, temveč pojmovni jezik deluje tudi kot medij izkušanja, tako da vzpostavljajo horizonte in meje možne izkušnje (Koselleck 1999, 115–116).

Pri refleksiji koncepta dela in njegovih »odklonov« bom torej upoštevala metodološko perspektivo, ki sledi spreminjanju pomena teh pojmov v času, glede na socialne, kulturne, politične in ekonomske okoliščine in prek teh poskušala razbrati strukturne in ideološke spremembe².

² Ker se v nalogi večkrat sklicujem na miselno dediščino Michela Foucaulta, je na tem mestu smiselno opozoriti tudi na njegovo genealoško metodo, katere cilj je (podobno kot pri pojemnozgodovinski metodi) odkrivati spremembe pomenov v času, ki so vpisane v razmerja moči. Genealoška metoda nasprotuje razgrinjanju idealnih pomenov, odklanja raziskavo izvora in prvotne identitete (izraza) ter sistematično razgrajuje samoumevnosti. Genealogija sega po refleksiji zakona pojavljanja, vznika sil, ki določajo oziroma spodbujajo spremembe pojavov oziroma njihovega prepoznavanja in razumevanja skozi spremembo razmerij moči v družbi (Foucault 2008, 88–96).

2.4 Struktura

V prvem delu naloge predstavljam pogloblitve koncepte naloge (delo, prosti čas, nedelo, lenoba) ter njihov pomen in vlogo v zgodovini in še posebej v sodobni kapitalistični družbi. Nadalje teoretično analiziram pomen ideologije v reprodukciji družbenih, političnih in ekonomskih razmerij ter njeno samo formacijo, posebej pa izpostavljam vlogo ideologije v oblikovanju smisla in pomena besed skozi diskurzivne formacije.

V osrednjem delu prikazujem na kakšen način določena uporaba termina dela oblikuje njegov specificiran pomen in predstavo o njem, otežuje mišljenje alternativnih oblik dejavnosti, s tem vzpostavlja/ohranja ideologijo dela in posledično nedela, ter tako reproducira kapitalistična razmerja moči. Isto poglavje izpostavlja tudi nekatere posledice, ki jih ima ideološki diskurz dela za družbo in odpira ideje za soočanje z dominantnim diskurzom in ideologijo (ne)dela.

Kot posledico refleksije ideološkosti koncepta v zadnjem delu izpostavim koncept prostega časa kot časa, v katerem se je potrebno osvoboditi kapitalističnega diskurza in praks z namenom odpreti prostor dejavnostim, ki niso vezane na kapitalistično produkcijo, a prav tako predstavljajo delo – delo kot svobodno izražanje lastnega bistva, preko katerega lahko prepoznamo in vzpostavimo nov diskurz, ki razširja koncept dela.

3 DELO, PROSTI ČAS IN LENOBA

Tako delo kot tudi prosti čas in lenobo v nalogi nagovarjam kot koncepte, ki v določenem zgodovinskem kontekstu nase prevzemajo družbene vrednote in norme ter vzbujajo določene konotacije. S tem jim je v vsakem zgodovinskem obdobju prisojen specifičen pomen. V nadaljevanju prikazujem kratek zgodovinski pregled pojmovanja in prakse vsakega izmed omenjenih konceptov, poseben poudarek pa namenjam delu kot praksi in konceptu v kapitalistični družbi.

3.1 Delo

3.1.1 Delo kot koncept in praksa skozi zgodovino

Zastavljeni cilji naloge zahtevajo, da dela ne obravnavam samo kot človeško prakso, temveč tudi kot pojem, ki implicira zgodovinsko pogojene družbenopolitične fenomene (vrednote, norme, razmerja idr.). Delo je zaradi njegove korelacije s številnimi drugimi družbenimi

pojavi težko zgodovinsko zajeti tako v etimološkem kot njegovem praktičnem smislu. Čeprav je delo kot vsakdanja človeška praksa preživetja stara toliko kot človeštvo samo, so moderni koncepti dela novejšega izvora. V predkapitalistični družbi tako ni bilo abstraktnih konceptov dela (Karlsson 2001), ki so veliko pozornost vzbudili predvsem v marksistični filozofiji. Kratek pregled razumevanja in vrednotenja dela v različnih zgodovinskih obdobjih nam omogoča vpogled v odvisnost razumevanja vloge dela od družbenih, ekonomskih in kulturnih okoliščin.

Starogrška ideja dela je od modernega pogleda na to dejavnost oddaljena ne le časovno, temveč tudi vrednotno. Delo v tistem obdobju namreč ni bilo razumljeno kot moralna vrednota. Tako je Aristotel, na primer, na delo gledal kot na manjvredno aktivnost, ki predstavlja oviro v razvoju vrlin (Anthony 2014, 15–17). »Ascholia« (beseda, ki pomeni »ne pri počitku oziroma prostem času«) predstavlja negacijo »schole« (beseda za prosti čas), kar priča o izjemni pomembnosti in osrednjosti prostega časa ter se odraža v politični organizaciji³ in filozofiji tistega časa (Kilinc 2006, 13). Tudi v antičnem Rimu, se koncept dela uporablja kot nasprotje koncepta prostega časa. V latinščini »negotium«, kar pomeni delo, predstavlja negativ »otium«, kar pomeni prosti čas (Kilinc 2006, 14), v slovenščino pa se prevaja tudi kot brezdelje (na primer Rot v Kozjek 2015). Tudi v tem obdobju je favoriziran prosti čas.

O delu kot bremenu in kazni za neposlušnost lahko beremo na prvih straneh Geneze. Delo v Hebrejski perspektivi predstavlja pokoro za izvorni greh svojih prednikov (Veal 2005, 16), tako pa je popreproščeno mogoče utemeljiti zahtevo po delu. »Tudi krščanstvo se torej načeloma drži negativne oznake dela« (Koch 2013, 48). Krščanstvo je predstavilo vizijo sveta, v katerem je bil smisel človeške eksistence pripisan služenju božji volji, skladno s tem pa tudi delo ni bilo usmerjeno v ekonomski napredek. Kljub temu je v srednjem veku garaško telesno delo ostalo zaničevano – »k drži višjih stanov je sodilo dokazovanje, da si v pravem pomenu besede nikoli niso umazali rok« (Koch 2013, 49).

Renesansa je vsaj v filozofiji odprla nove ideje o človeških možnostih. Humanistične ideje v filozofiji in razcvet v umetnosti, arhitekturi ter inženirstvu 15. in 16. stoletja so napovedovali nove prakse in nove cilje za celotno družbo. »V središču njihove filozofije stoji človek kot svobodno, ustvarjalno bitje, ki se dejavno spoprijema s svetom okoli sebe, mu šele daje

³ Delitev starogrške družbe na tiste, ki so obvezani dela in tiste, ki so dela »oproščeni«, temelji na sužnjelastništvu.

vsakokratno podobo in s tem hkrati uresničuje samega sebe. To dojetje dela kot 'stvaritve' stopa v konkurenco z – za večino še vedno prevladujočo – izkušnjo dela kot nadloge« (Koch 2013, 49). Iz istega obdobja izhaja tudi Luthrov nauk o delu, v katerem pa ni prostora za ustvarjalno samouresničevanje, temveč zagovarja izročilo samonaprežanja kot izvrševanja božje sodbe, protestantska delovna morala pa tako predstavlja le zaostritev krščanske (Koch 2013, 50–51).

Kljub temu, da je obdobje renesanse v kombinaciji s protestantizmom položilo moralne temelje bodoče kapitalistične družbe, pa ni tako hitro vplivalo na transformacijo delovne kulture množic, katerih proizvodno delo je temeljilo na kmetijstvu in predkapitalističnih oblikah dela in menjave. 18. in 19. stoletje je bilo tako v Evropi in Severni Ameriki zaznamovano s prizadevanji za transformacijo delavcev iz neindustrijske delavske kulture v disciplinirano industrijsko delovno silo sposobno realizirati moderne sekularne sanje (Veal 2005, 22). K takšnemu novačenju je prispevalo tudi razglašanje tržno orientirane, plačane oblike dejavnosti kot edine vredne označbe »delo« (s tem je iz koncepta izključilo gospodinjstvo aktivnost) (Karlsson 2001, 8). »Za prehod s 'samooskrbnega gospodarstva', ki je usmerjeno na 'idejo zadostnega živeža', k ekonomiji maksimiranja, ki stavi na brezmejno zviševanje produktivnosti in dobičkov, je bila potrebna silovita mobilizacija delovne sile. Na tem ozadju je potekala sprememba mentalitete, zaradi katere se je delo z nujnega zla povzpelo na najvišjo vrednoto. Rečeno s priljubljeno krilatico: človek ne dela več zato, da bi živel, ampak živi, da bi delal« (Koch 2013, 44).

Tako je po industrijski revoluciji prevladala koncepcija, ki delo označuje kot tisto aktivnost, ki nastopa na trgu, mezdno delo pa je tako postalo prototip koncepta dela (Karlsson 2001, 2). Številni kritiki ekonomske koncepcije dela so se strinjali, da bi moral koncept vključevati tudi druge aktivnosti. Na ta način so želeli izpostaviti pomembnost aktivnosti, ki niso vezane na kapitalistične odnose. Kot zapiše Karlsson (prav tam), če nekaj okličeš za delo, to dobi večjo pomembnost. Da ne bi širitev koncepta dela ušla v brezpomenskost, so se pojavile številne teorije, ki so pojem želele zamejiti z različnimi kriteriji, ki veljajo za delo, na primer: koncept dela ne sme zajemati tistega, kar se prepoznava kot nemoralno ali uničujoče; kot delo se smatrajo le tiste dejavnosti, ki potekajo v določenem družbenem kontekstu in razmerjih, ne pa te dejavnosti same po sebi; koncept dela je odvisen od specifične družbene kategorije (z drugimi besedami: kar je v nekem družbenopolitičnem obdobju razumljeno kot nedelo, se v drugem lahko smatra kot delo); delo je aktivnost, ki jo označuje usmerjenost k cilju (v nasprotnem primeru govorimo o igri); delo je aktivnost, ki je za subjekt neprijetna; delo je

aktivnost, ki proizvaja nekaj vrednega za druge ljudi (v nasprotnem primeru gre za prostočasno dejavnost) (Karlsson 2001, 3–6). Vsi omenjeni kriteriji, ki vsak zase predstavljajo osnovo številnim teorijam dela, ki so se pojavile predvsem v 20. stoletju, so bili lahka tarča kritik in so vodili v nove diskusije.

Preko sociološko-ekonomskih diskusij o konceptu dela so poskušali seči avtorji, ki so delo nagovarjali z ontološke perspektive in tako iskali filozofski smisel dela. Vprašanje, kaj je delo, je po tej perspektivi vprašanje, kaj je človeško bitje. Osnovni ontološki koncept dela tako izhaja iz ideje, da človek skozi delo kreira sebe in svoje okolje. »Delo v svojem bistvu in splošnosti ni delovna dejavnost ali poklic, ki ga izvršuje človek in ki zopet vpliva na njegovo psiho, habitus in mišljenje, tj. na delna področja človekove biti. Delo je dogajanje, ki prenika po celotni človekovi biti in konstituira njegovo specifičnost« (Kosik 1967, 202).

Splošne definicije dela poskušajo zajeti koncepte v čim širšem obsegu. Tako Leksikon Sova delo kot sociološki pojem označuje kot »zavestno vlaganje človeškega fizičnega, umskega in čustvenega napora v določeno nalogo za doseg določenih ciljev, povezanih z zadovoljevanjem potreb« (Ogrizek 2006, 202), v Slovarju slovenskega knjižnega jezika pa je termin delo opredeljen kot »zavestno uporabljanje telesne ali duševne energije za pridobivanje dobrin« (Fran 2015).

Koncepcije, pomeni in predstave o delu se v praksi pogosto odražajo drugače, kot v definicijah, ki so odvisne ne le od zgodovinskih okoliščin, temveč tudi od osebnih (filozofskih in političnih) stališč, zato se praksa pogosto izkaže za bolj verodostojen kazalec dojemanja dela, kot pa teorija.

3.1.2 Delo kot koncept in praksa v kapitalizmu

Kot piše Marcuse, ko povzema Marxove ugotovitve: »kapitalizem termin delo rabi za tisto dejavnost, ki v blagovni produkciji proizvaja presežno vrednost ali kapital. Kar ne proizvaja presežne vrednosti potemtakem ni dojeta kot delo v strogem smislu« (Marcuse 2004, 274). Tekom razvoja mobilizacije delovne sile v ekonomijo maksimiranja z začetkom v poznem srednjem veku, so »vse oblike nedela postale sumljive in padle v isti koš z zavračanjem tega, kar zahteva družba« (Koch 2013, 44).

Delo je v okvirih kapitalistične produkcije razumljeno kot »dejavnost, ki jo opravljamo: »1) za nekoga tretjega; 2) v zameno za plačo; 3) v skladu z načini in utrinki, ki jih določa tisti, ki

nas plačuje; 4) za dosego ciljev, ki jih nismo izbrali sami« (Gorz 1985, 109). Tako na primer, »vrtinarski delavec opravlja neko 'delo'; rudar, ki goji svoje povrtnine na dvorišču, pa opravlja svobodno dejavnost« (prav tam). Izraz delo je tako postal medsebojno zamenljiv z izrazom služba. Na ta način delo ni več nekaj kar počnemo, temveč nekaj, kar imamo in ga torej ne moremo razumeti kot svobodne dejavnosti, če ga vežemo zgolj na sredstvo za zaslužek ne pa kot dejavnost, ki je sama sebi namen (Gorz 1985, 109–110). Takšne dejavnosti so navadno nadomeščene z drugimi izrazi kot so ustvarjanje, hobi ali opravilo (npr. gospodinjsko opravilo), s tem pa te dejavnosti izgubljajo svojo družbeno vrednost, priznanje in sporočilnost. Razlika se v ekonomskem smislu kaže med menjalno in uporabno vrednostjo: »...delo je ustvarjeno predvsem zaradi mezde, katera potrjuje njegovo koristnost za družbo in utemeljuje neko količino družbenega dela, ki je enakovredna količina dela, ki smo ga opravili. Delati za mezdo torej pomeni delati zato, da lahko od celotne družbe kupimo toliko časa, kolikor smo ji ga prispevali. Glavni namen samodoločujoče dejavnosti pa ni menjava mojega časa za čas drugih: je sama sebi namen« (Gorz 1985, 110).

Abstraktni koncepti dela v obdobju pred 18. stoletjem niso vzbujali veliko pozornosti, pred nastopom Marxa in marksistov pa sta se z njimi med drugim ukvarjala tudi Kant in Hegel. Z Marxom delo ni postalo le abstrakten koncept, temveč je delo samo v okviru kapitalistične produkcije dobilo oznako »abstraktno«. Slednje, je v Marxovi teoriji potrebno misliti skupaj s teorijo vrednosti, ki je ena glavnih značilnosti kapitalističnega dela. Abstraktno delo predstavlja človeško delo, od katerega je abstrahiran koristni značaj dela; je »brezrazlično človeško delo«, ki mu je v vseh konkretnih oblikah skupna menjalna vrednost, neodvisna od uporabne vrednosti. Uporabna vrednost ima vrednost samo zato, ker je v njej upredmeteno abstraktno človeško delo, slednje pa tvori blagovno vrednost (Marx 1980, 13–14). Delavci (subjekti proizvoda) so tako proizvajalci vrednosti, hkrati pa tudi sami predstavljajo blago, saj kot tako z lastno menjalno vrednostjo nastopa na trgu. Šele z vznikom kapitalizma in razmerij, ki so zanj značilni, abstraktno delo kot družbena kategorija specifične družbene formacije sploh postane misljiva, o vrednosti blaga pa tako lahko govorimo šele na podlagi abstraktnega človeškega dela, ki ga blago vsebuje (Korsika 2011, 49–50). »S tem naposled vstopimo v dobo dovršene vrednostne forme, v kateri lahko vsako človeško delo potencialno izenačimo z vsakim drugim človeškim delom. Abstraktno delo je rezultat zgodovinskega gibanja od partikularnih do univerzalnih družbenih form« (Korsika 2011, 50).

Drug pomemben koncept, ki svojo opredelitev dobi pri Marxu in zaznamuje marksistično razumevanje družbenih in delovnih razmerij, je odtujeno delo. Delo v razmerjih kapitalistične

produkcije po Marxovem mnenju ne spada k bistvu delavca, kar pomeni, da se »delavec v svojem delu ne zatrjuje, temveč zanikuje, da se ne počuti dobro, marveč nesrečno, da ne razvija fizične in duhovne energije, ampak trpinči svojo naravo in ugonablja svojega duha« (Marx 1969, 305). S tem kapitalistično delo označi kot prisilno delo. »Ločitev ustvarjalca od narejenega je neizogibno tudi razdvojitve samega ustvarjalca«, piše Holloway (2004, 47) in nadaljuje: »Človekovo odtujevanje od svoje dejavnosti je samoodtujevanje: delavec sam aktivno proizvede svojo lastno odtujenost. Prelom med ustvarjalcem in narejenim je negacija ustvarjalčeve moči-za. Ustvarjalec postane žrtev. Aktivnost postane pasivnost, delovanje postane trpljenje« (prav tam). Tudi Marcuse prevzame Marxovo razumevanje odtujenega dela, ko pravi, da delo samo po sebi ne nasprotuje užitku in svobodi, kar pa jima nasprotuje je podrejenost posameznika družbenemu nadzoru in odtujenemu delu (v Kilinc 2006, 86).

Zaradi omenjenih značilnosti, ki so se polastile koncepta dela in dela kot plačane aktivnosti, Kosik o tovrstnem delu govori kot o oskrbovanju. Z delom kot oskrbovanjem, se ni spremenila zgolj narava dela, temveč sama objektivna stvarnost. Takole zapiše:

Prehod od 'dela' k 'oskrbovanju' izraža mistificirani proces vedno globlje fetišizacije človeških odnosov, kjer se človeški svet kaže vsakdanji zavesti (fiksirani v filozofski ideologiji) kot dokončen svet aparatur, naprav, relacij in odnosov, kjer poteka socialno gibanje individua kot podjetnost, zaposlenost, povsodnja prisotnost, zapreženost ali skratka – oskrbovanje. Individuum se giblje v formiranem sistemu naprav in aparatur, jih oskrbuje in je oskrbovan, vendar je že zdavnaj 'zgubil' zavest, da je ta svet ustvaril človek (Kosik 1967, 87).

Oskrbovanje je odtujena dnevno ponavljajoča se dejavnost, ki je postala navada, mehaničnost, človek pa preko nje predmet manipulacije. Človek pri oskrbovanju na delo več ne misli, aktivnost je zgolj obnašanje človeka v dokončnem in danem svetu (Kosik 1967, 88–90).

Zdi se, da delo v kontekstu kapitalistične produkcije predstavlja prav nasprotno tistemu, kar delo predstavlja v antropološkem in filozofskem smislu. Gorz (1999, 55) tako opozori na veliko diskrepanco med abstraktnim, standardiziranim, nadzorovanim, kvantificiranim, sinhroniziranim in normaliziranim delom s ciljem, ki je presežna vrednost in med delom kot svobodno, samoiniciativno dejavnostjo, ki je osvobojena potreb in prisile ter vrednotenja preko presežka vrednosti.

3.1.3 Vloga dela v kapitalistični družbi

Ko premišljamo ideološke formacije, kakršne se izražajo skozi naše vrednotenje plačanega dela, moramo nastanek le-teh misliti skupaj z dejavniki oblikovanja vrednot v družbi. Predstava o pravem delu kot prisilnem delu ima dolgo tradicijo, prav tako naše dojemanje vloge ter vrednotenje dela. Vloga dela naj bi po mnenju Lafarguea v kapitalistični družbi postala tako totalna zato, »ker so jo vsi razredi – se pravi, da proletariat prav tako – ponotranjili« (v Koch 2013, 42).

Kot rečeno, je imelo »nedelo« vse do novega veka višji kulturni status kot delo, preferenca prostega časa pa je izginila z nastopom in postopnim ponotranjenjem kapitalistične gospodarske etike. Specifična delovna etika, ki prispeva k ohranjanju oziroma reprodukciji kapitalistične proizvodnje in katere vpliv na oblikovanje vrednot znotraj kapitalistične družbe je že v začetku 20. stoletja izpostavil Max Weber (2002), v sodobnih teorijah še zdaleč ni zamrl dejavnik problematizacije področja in pojmovanja dela. Kathi Weeks (2011) vidi družbene konvencije, ki narekujejo, da naj bi vsak posameznik opravljal pridobitno delo in je posledica integriranosti takšne etike v družbi, bolj kot disciplinarni aparat kot pa ekonomska nujnost. Zahteva po vključitvi na trg delovne sile predstavlja osnovo kapitalistične družbene pogodbe, takšno delo pa naj bi subjekte transformiralo v neodvisne posameznike liberalnega imaginarija, ki obljublja individualno dovršitev. Plačano delo v kapitalizmu po mnenju Weeksove predstavlja primarno sredstvo preko katerega so posamezniki integrirani ne le v ekonomski sistem, temveč tudi v družbene, politične in družinske oblike sodelovanja in delovanja, zato delo ne proizvaja le ekonomskih dobrin in storitev, temveč tudi družbene in politične subjekte – disciplinirane posameznike, vladane subjekte, ubogljive državljane in odgovorne družinske člane (Weeks 2011, 7–8). Delo kot kolektivna etična obveznost in individualna moralna praksa dopolnjuje strukturno prisilo, ki sama ne pojasni našega vložka in identitete, ki jo posvečamo službenim dejavnostim. Weeksova upošteva raznolikost motivov za posvečanje plačanemu delu (kot skupek prisile in izbire, obveznosti in želje, navade in namere), vendar posebno vlogo pri prevzemanju delovnih identitet pripisuje kompleksu družbenih zahtev, idealov in vrednot. Te so že od začetkov industrializacije, danes pa toliko bolj, vezane na pojmovanje dela kot sredstva družbene in politične neodvisnosti in kreiranja lastne usode, s čimer tudi disciplinarna funkcija takšnega diskurza dobi še bolj pomembno noto (Weeks 2011, 37–53).

Tudi nekateri drugi avtorji vidijo družbene konvencije, ki spodbujajo k vključevanja v

konvencionalne oblike dela, kot sredstvo reprodukcije obstoječih razmerij moči, ne pa kot ekonomsko nujnost. Leta 1880 je Paul Lafargue zapisal: »Kolikor bolj se stroj izpopolnjuje in zmanjšuje človeško delo z nenehno naraščajočo naglico in natančnostjo, toliko bolj delavec – namesto da bi v enaki meri podaljševal počitek – podvojuje zagnanost, kakor da bi hotel tekmovati s strojem« (Lafargue 1980, 255). Že v 19. stoletju so družbenokritični misleci opazovali fenomen tehnološkega napredka in hkratnega povečevanja človeškega vložka v pridobitno kapitalistično delo. Več kot stoletje kasneje David Graeber (2013) v podobnem premisleku sodobni fenomen proizvodnje služb imenuje »fenomen nesmiselnih služb«⁴. Uvodoma izpostavi napoved Johna Maynarda Keynesa o tem, da se bo službeni delovni čas v kapitalističnih tehnološko najnaprednejših državah do konca 20. stoletja skrajšal na 15 ur tedensko, avtor pa ugotavlja, da je današnje stanje daleč od napovedanega. Četudi sta tehnologija in z njo avtomatizacija zares toliko napredovali, da sta v marsikateri proizvodni industriji skoraj izrinili človeško delovno silo, po drugi strani mnogo zaposlenih predvsem v Evropi in Severni Ameriki preživlja celotno zaposlitveno obdobje ob nalogah za katere celo sami verjamejo, da niso potrebne. Neuresničitev Keynesove utopije avtor pripisuje porastu masivnega potrošništva. Namesto krajšega delovnika, je večina izbrala življenje, v katerem je potrebno nenehno prilagajanje in iskanje novih možnih trgov. Tako številne industrije obstajajo le zaradi tega, ker vsi drugi zapravljajo toliko svojega časa pri dejavnostih v drugih sektorjih. Nesmiselne službe torej predstavljajo sodoben in vse bolj razširjen način zaposlovanja v sektorjih, kjer nekdo ustvarja službo le zaradi tega, da ostane na trgu delovne sile (Graeber 2013).

Številne dejavnosti v okviru zaposlitev na trgu se zdijo kot sebi namen, kot take pa še toliko bolj izražajo ideologijo dela. Generalizacija, ki vsako pridobitno delo vidi kot družbeno koristno s tem, ko zadovoljuje (umetne) potrebe dela prebivalstva, vpliva tudi na nevtralizacijo dojemanja pridobitnega dela kot dela na splošno (Lindman 2015, 396), s tem pa predstavlja specifičen disciplinarni mehanizem.

3.2 Prosti čas, nedelo in brezdelje

Koncepti in dejavnosti, ki nastopajo nasproti (kapitalističnemu) konceptu dela večkrat neupravičeno vzbujajo konotacije pasivnosti. Tudi takšne asociacije so odraz omejenih percepcij realnosti specifičnih zgodovinskih formacij.

⁴ V originalu: »The Phenomenon of Bullshit Jobs«.

Običajno dojetje prostega časa se nam je skozi prejšnje poglavje pokazalo kot čas, določen glede na razmerje do časa in dejavnosti, ki jih opravljamo v sferi nujnosti. Ker pa to sfero nujnosti največkrat predstavlja pridobitno delo oziroma služba, je prosti čas v vsakdanjem diskurzu razumljen kot čas, ki ni namenjen službenim dejavnostim. Bolj relativno je dojetje početja, ki ga opravljamo tudi izven službenega časa – ali sodijo priprava kosila ali košnja trave med nujnosti, ki jih dojemamo kot delo, ali med dejavnosti prostega časa. Koncept prostega časa se tako izkaže za prav tako kompleksnega in pogojenega kot koncept dela.

Prosti čas ni specifičen koncept, temveč koncept, ki ga določajo zgodovinske (ekonomske, družbene, politične, kulturne idr.) okoliščine. »Ni vseeno, kakšna je stopnja posameznikove svobode, od česa je odvisna osebna izvirnost, kakšen je človekov položaj ob delu in v prostem času, kakšen je odnos med posameznikom in skupnostjo, kakšna je zgodovinska stopnja družbenega razvoja, skratka kakšni sta kulturna in ekonomska razvitost posameznika in družbe« (Lešnik 1982, 13). Od omenjenih okoliščin je bilo odvisno tudi vrednotenje prostega časa, ki so ga »vrednotili povsem drugače, dokler je pomenil obdobje za razmišljanje, prosvetljevanje, pogovarjanje, in spet drugače, ko je pomenil predvsem nasprotno utež zaposlenosti, torej čas, ko ni treba delati« (Lešnik 1982, 18). Antična elitistična kultura je (s pomočjo sužnjelastniških odnosov in razredne družbe) temeljila na prilaščanju prostega časa, v katerem je videla jedro svobodnega izraza in najvišji odsev človeške eksistence. Na taki miselni osnovi se je lahko razvilo mnenje, da se začenja resnično pristno življenje za človeka šele v prostem času, zato je potrebno vanj ubežati, da bi človeško zaživel (Lešnik 1982, 23). Prosti čas je imel pomembno vlogo tudi v zgodnjem krščanstvu, saj je človek ta čas potreboval za služenje bogu. Človek, ki ves čas posveča delu in skrbem povezanim z njim, se namreč lahko oddalji od boga in izgubi vero vanj (Kilinc 2006, 14). Prosti čas torej ni bil namenjen povsem svobodnemu razpolaganju s časom in dejavnostmi. »Kdor izkorišča nedeljo kot dan prostega časa za posvetne namene, je potemtakem po krščanskem razumevanju 'lenuh'. Antični otium se sprevrže v negativno zvenečo otiositas (lenarjenje)« (Koch 2013, 49). Preferenčnost prostega časa je izginila z uveljavitvijo kapitalistične gospodarske etike in ekonomije maksimiranja (Koch 2013., 44), dialektično razmerje med delom in prostim časom pa bolj razločno odkrije šele teorija socializma v 19. stoletju. S pojavom industrijske družbe se tako sodobni prosti čas izoblikuje kot »dopolnilni pojem delu« (Lešnik 1982, 21–22). Prosti čas postane zgodovinski cilj in prostor za »popolni razvoj individuuma«, oziroma predstavlja čas v katerem se njegova aktivnost »lahko nadaljuje

do višje stopnje ustvarjalnosti in vsestranskega razmaha prek meja nujnega v obveznem delu« (Lešnik 1982, 22).

Eden izmed pogostih načinov razumevanja prostega časa je torej povezan z delovanjem na osebni dovršenosti. Ta se od delovanja v sferi nujnosti razlikuje predvsem v tem, da je zaznamovan s prosto izbiro in trajnostjo dejavnosti. »Sodobno razumevanje prostega časa označuje večina razpravljalcev s prvinami, kot so: čas zunaj poklicnih, družbenih in družinskih obveznosti in potreb, prosto razpolaganje s preostalim časom in na koncu uporaba njegovih družbeno pozitivnih vsebin za oddih, razvedrilo, izobraževanje, kulturno izpopolnjevanje in razvoj osebnosti« (Lešnik 1982, 21). To razumevanje prostega časa, se tako že oddaljuje od tistega, ki prosti čas razume kot vsako dejavnost, ki se opravlja izven službe. Freysinger in Kelly zapišeta, da h konceptu prostega časa navadno pristopamo kot k označevanju časa, ki ne zahteva opravljanja dejavnosti, ki bi bile namenjene preživetju, ohranjanju, počitku ali drugim obveznostim, ki jih zahteva življenje samo. Prosti čas predstavlja več kot le preostanek časa, je stvar odločitve. Prostočasna aktivnost se od obveznosti vezanih na delo, družino in družbo razlikuje predvsem v tem, da posameznik k njim pristopa po lastni volji, s ciljem, da se sprosti, razvedri, razširi znanje ipd. Po drugi strani se prosti čas ne razume zgolj kot svobodno razpolaganje s časom, temveč tudi kot specifično stanje uma, stanje zavesti, saj na akterja vpliva drugače kot dejavnosti, ki jih izvaja v polju nujnosti (Freysinger in Kelly 2004, 14–15).

Gini in Sullivan (1987) opozarjata na pomembno korelacijo med načinom produkcije oziroma naravo dela ter načinom razumevanja sebe in svoje okolice oziroma načinom oblikovanja osebnega in socialnega življenja. Zdi se, da je zadovoljstvo z življenjem v veliki meri povezano s kvaliteto in naravo delo, ki ga opravljamo. Po Ernstu Friedrichu Schumacherju (v Gini 1998, 709) naj bi delo združevalo oziroma zagotavljalo tri bistvene sestavine: materialne dobrine in usluge, ki so potrebne za preživetje; priložnost, da uporabimo in razvijamo svoje talente in sposobnosti ter priložnost, da preko sodelovanja z drugimi presežemo našo egocentričnost. Ker za večino pridobitno delo predstavlja le malo več kot sredstvo za pridobivanje denarja ter tako zadosti le prvi sestavini s Schumacherjevega seznama, isti avtor kot najtemnejši aspekt dela označuje dejstvo, da za večino ljudi opravljanje obveznosti v službi nima nič skupnega z njihovim notranjim življenjem in za njih ne predstavlja nobenega višjega smisla (v Gini in Sullivan 1987, 650). Prepričanje, da takšno delo nič ne doda k temu kar smo, otežuje odkrivanje številnih osebnih in družbenih problemov, ki se kažejo predvsem izven časa posvečenega službi. Ker službe, ki za posameznika ne predstavljajo izpolnitve

talentov in želja, ne ponujajo priložnosti, da posameznik postane več kot je, tudi vplivajo na njegov občutek neizpoljenosti (prav tam). Druge dejavnosti v človekovem življenju so tako v določeni meri determinirane s strani dela, ki ga posameznik opravlja. Dojemanje svobode in neodvisnosti, ki ga med drugim pogojuje tudi narava opravljanega dela, se odraža skozi načine preživljanja prostega časa. Če delo človeka ponižuje in mu povzroča stres, se bo posameznik v prostem času poskušal od njega oddaljiti ali nanj pozabiti, s tem pa potencialno tudi zmanjšal možnost premisleka o alternativnih oblikah dela. Vrsta dela zaznamuje tudi soočanje posameznika s seboj in okolico. Stres kot posledica dela lahko vodi k številnim fizičnim in psihičnim boleznim ter zasvojenostim⁵ (Gini in Sullivan 1987), ki imajo vpliv na širše socialno življenje posameznika. Bob Black (2009) v zvezi s tem govori o vrsti bega pred svobodo, avtor pa opozarja tudi na prenašanje vzorcev, ki jih osvajamo pri delu, v druge sfere življenja. Black zapiše Sokratove misli o tem, da so (mezdni) delavci slabi prijatelji in državljani, saj nimajo časa za izpolnjevanje teh »dolžnosti«, prosti čas pa vidi kot evfemizem za poseben način delovanja, v katerem delovna sila prevzema nase vse stroške ter se sama tudi obnavlja (Black 2009). Prosti čas, zaznamovan z izgubo potrebe po udejstvovanju v številnih sferah, ki pomembno vplivajo na ohranjanje odnosov dominacije, tako pogosto predstavlja samo podaljšek reprodukcije kapitalističnih razmerij. Prenasjanje vzorcev iz službe v prosti čas se tako na žalost pogosto kaže v izgubi kreativnosti in določanja življenjskih ciljev, v duševni, čustveni, politični in drugi apatičnosti ter pasivnosti in podobno.

Četudi glavni značilnosti prostega časa nista nedelo in brezdelje, se v različnih oblikah zagotovo pojavljata, saj konec koncev, pasivne oblike preživljanja prostega časa služijo tudi obnovi energije za nadaljevanje delovnih aktivnosti. Nedelo ni težko opredeliti, če smo pred tem opredelili koncept dela. Vendar, kot rečeno, koncept dela ni tako samoumeven kot se na prvi pogled zdi, s tem pa kompleksnejši postane tudi koncept nedela. Če beseda »brezdelje« zbuja konotacijo, v okviru katere brezdelje razumemo kot pasivnost, nedelo v okvirih številnih opredelitev dela, ki so bile navedene zgoraj, ne predstavlja nujno brezdelja, temveč lahko pomenijo aktivnost, ki v določenem družbenopolitičnem okolju ni opredeljena kot delo.

⁵Na primer k alkoholizmu, nepremišljenemu nakupovanju, tudi deloholizmu, ko poskuša posameznik v dodatnem (odtujenem) delu zadostiti družbenim normam in pritiskom, lastni tekmovalnosti, narcisoidnosti, previsokim pričakovanjem do sebe ali ubežati strahu pred razvrednotenjem, izolacijo in podobno.

3.3 Lenoba

Brezdelje je v pogojih kapitalistične družbe in njenih vrednot naletelo na neodobranje in v svoji skrajnosti kot lenoba postalo »najhujši greh delovne družbe« (Koch 2013, 45). Že v zgodnjem krščanskem kontekstu je lenoba predstavljala vrsto neposlušnosti in neposreden napad na formo in spodkopavala poslušnost in podrejanje avtoriteti (Hajdini 2012, 45). S postopnim razvojem meščanstva in erozijo cerkvene avtoritete se začne kazati premestitev poudarka lenobe od »docela duhovnih stanj k fizičnim kvaliteta počasnosti, brezdelja, opuščanja, nevoljnosti itd« (Hajdini 2012, 70). Skozi gospodarsko etiko in ustroj pridnega človeka, se življenje odraslega, delazmožnega človeka razdeli na delovni in prosti čas, slednji pa postane funkcionalno podrejen delu. Lenoba je v okviru vzpenjajoče se družbe dela, označevala »skrajni pol neodpustljivega zavračanja storilnosti« (Koch 2013, 46), posledično pa predstavljala največjega sovražnika kapitalistični proizvodnji. Ustanavljanje »hiš dela« in poboljševalnic, za vrata katerih so zapirali brezdelneže, brezposelne in klateže že v 17. stoletju (Foucault 1998), je ponovno postalo predmet razprave konec 18. stoletja (Lafargue 1980) in je odsevalo tedanji odnos oblasti do tistih, ki se niso pridružili garaškemu delu v tovarnah.

Za novodobno razumevanje lenobe, postane način preživljanja prostega časa izjemno pomemben. Nova družbena in moralna vrednota (delo), zahteva tudi nove oblike počitka (Koch 2013, 52). »A kako ločiti počitek od lenobe, utrujenega človeka od lenuha?«, se sprašuje Hajdini, ko povzema Kanta (Hajdini 2012, 215). Nadaljuje: »Počitek je naraven in dovoljen, kadar je počitek po opravljenem delu, počitek svoj neproblematičen značaj torej dolguje tej zvezi z delom in utrujanjem, ki ga tako rekoč odkupi za njegov problematičen značaj. [...] Počitek torej konstituira neko dobro le kot posredovan z dobrim dela, le po ovinku skozi ekonomijo. Vrednost ima, površno rečeno, le pod pogojem, da časovno sledi neki vrednosti, ki je na delu v delu« (Hajdini 2012, 216–217). Kaj to pomeni za tiste, ki nimajo možnosti, da se vključijo v delo kot ga smatra hegemonski diskurz? »V družbi, ki osebno dostojanstvo in predstavo o izpolnjenem življenju nerazrešljivo povezuje s pridobitnim delom, so nagnjeni k temu, da imajo ljudi, ki so že dolgo časa brezposelni in imajo malo možnosti, da bi spet dobili službo, vedno za lenobe. Še huje: tudi sami o sebi mislijo tako. Ker pa je delo postalo dobrina, ki je ni v izobilju (poleg tega je gospodarsko bolj dobičkonosno, če tisti, ki imajo delo, delajo vedno več, brezposelni pa ostanejo brezposelni), se postavlja vprašanje, kako jim povrniti izgubljeno samozavest« (Koch 2013, 55).

4 IDEOLOGIJA IN DISKURZ KOT IDEOLOŠKI MEHANIZEM

4.1 Materialistično razumevanje ideologije

Ena ključnih predpostavk razumevanja ideologije, ki določa zastavljene teze je ta, da ideologije niso sestavljene iz idej, temveč iz praks. S tem zavzemam Pêcheuxjevo stališče in njegovo teorijo ideologije, ki sledi Althusserjevemu materialističnemu pristopu, saj nam ta pomaga prepoznati družben fenomene skozi katere se ideologija izraža.

»Ideologija vselej obstaja v nekem aparatu, v praksi ali praksah tega aparata. Ta eksistenca je materialna«, piše Althusser (2000, 91). Izhodiščni vidik materialistične teorije ideologije predpostavlja, da se ideologija »ne reproducira v splošni obliki kakega zeitgeista (to se pravi duha časa, mentalitete neke epohe, miselnih navad itn.)« (Pêcheux 1980, 105). Ideološka instanca v svoji konkretni materialnosti namreč po Pêcheuxu obstoji v obliki ideoloških formacij (Pêcheux 1980, 106). Avtor tako opozori na razlikovanje med ideološko formacijo, vladajočo ideologijo in Ideologijo.

Ideologija nasploh bi lahko predstavljala tisto, kar Marx opisuje kot napačno zavest, Althusser pa jo pojasnjuje skozi interpelacijo individuumov v subjekte. S tem je mišljena Ideologija, ki ne more označevati neke zgodovinsko konkretne ideološke formacije, saj Ideologija nasploh zgodovine nima. Deluje kot nezgodovinska oziroma vsezgodovinska realiteta, realizira se s pomočjo kompleksa ideoloških formacij, pojavi pa se kot sredstvo s katerim avtorji v marksistični tradiciji opredeljujejo človeka kot »ideološko žival«. Kot rezultat konkretne zgodovinske oblike ideologije, ki izhaja iz odnosov neenakosti-protislovnosti-podrejenosti pa lahko vidimo tako imenovano vladajočo ideologijo (Pêcheux 1980, 110).

Ko govorimo o ideoloških formacijah, je pri tem ključna vloga konteksta. Tako Van Dijk teorijo ideologije misli skupaj s teorijo konteksta. Strukture kot so skupinska identiteta, dejavnosti, cilji, norme in medskupinska razmerja so pomemben izraz ideologije, hkrati pa tudi podlaga za produkcijo in reprodukcijo družbenih reprezentacij (van Dijk 1998). Študija konteksta je pomembna, saj dominacija, ki temelji na ideologiji, vsebuje tudi nadzor konteksta. Njegova specifikacija tako omogoča vpogled v detajle izvajanja družbene dominacije (van Dijk 1998, 211). Ideologije sicer lahko vplivajo na družbeni kontekst ali interpretacije le tega ter posledično omejujejo test in govor, a van Dijk izpostavlja tudi relevantnost aktivnega koncepta produkcije. Omenjeni sistemi namreč niso samo izvajani ali pasivno uporabljani, temveč jih akterji skozi kontekst oziroma družbene prakse tudi

konstruirajo, rekonstruirajo ter spreminjajo (van Dijk 1998, 228–230). Ravno tako tudi Therborn (1987, 148) zapiše, da »ideološki sistem družbe, ki se razširjeno reproducira ali pa je njena reprodukcija v upadanju, ni nikoli statičen, temveč v trajnem toku nenehnih sprememb, s spreminjajočimi se praksami in razmerami«.

4.2 Reprodukcijska ideologija in interpelacija individuumov v subjekte

Predmet analize, ki zadeva legitimacijo in tako ohranjanje dominantnega pomena dela, je tudi reprodukcija ideologije. Ta deluje tako, da »z zelo določeno operacijo, ki ji pravimo interpelacija, novači subjekte med individuumi ali pa te individuumne spreminja v subjekte« (Althusser 2000, 99). To pomeni, da ideologija skozi različne mehanizme individuumne uvaja v določene formacije, znotraj katerih si lahko predstavlja svoje razmerje do eksistenčnih razmer. Therborn (1987, 31) izpostavlja več načinov ideološke interpelacije. Tako ideologije subjekte podrejajo in jih usposablajo, da spoznajo: kaj obstaja in kaj ne, kaj je dobro, pravilno in pravično ter kaj je možno in nemožno.

Čeprav se ideološke interpelacije dogajajo povsod, se diskurzi in njihovi zaščitni mehanizmi restrikcije, obrambe in omejenega prisvajanja zbirajo v tistih vozliščih družbenih procesov, ki jih lahko imenujemo ideološki aparati. Ti aparati predstavljajo okvir nakopičenih diskurzov in ustreznih nediskurzivnih praks ter prizorišča ali kraje ideoloških konfliktov. Družbena organizacija diskurza ima za posledico, da je zbir ideoloških aparatov na določen način strukturiran v sistem povezav in soodvisnosti (Therborn 1987, 108).

Za van Dijka je vprašanje, kako ideologija vstopa v družbeni proces oziroma kako jo družbeni akterji sprejemajo in reproducirajo, ključno. Pri tem vprašanju je avtor kritičen do tradicionalnega pristopa k ideologiji. Slednja namreč pogosto zanemarljivo vlogo akterjev v reprodukciji in konstrukciji ideologij, s tem pa tudi povezavo ideologije z družbenimi praksami, diskurzi in okoliščinami. Avtor posebno vlogo v procesu reprodukcije ideologije pripisuje uporabi jezika in komunikacije. Preko diskurza se, drugače kot skozi druge družbene prakse, na bolj neposreden način izrazijo in oblikujejo abstraktna ideološka prepričanja, preko neposredne govorne ali pisne komunikacije pa v veliki meri potekata tudi ideološka socializacija in legitimacija (van Dijk 1998, 191–192).

4.3 Razmerje med ideologijo, diskurzom in smislom

To poglavje prejšnje nadgrajuje v tem, da vpelje tiste teorije, ki jezika in diskurza ne obravnavajo kot nevtralne »kode« sporazumevanja, temveč mu pripisujejo pomembno vlogo v konstruiranju in zaznavanju realnosti. Ideologija konstruira pomene in se kot taka izraža tudi skozi diskurzivne prakse. Teorije, ki nagovarjajo produkcijo smisla, tako izpodbijajo obstoj neoporečnih resnice in analizirajo razmerje med ideologijo, diskurzom in pomenom.

4.3.1 Vloga ideologije v konstruiranju pomenov

Fairclough (1995) ideološke formacije prepoznava skozi materialne efekte, osredotoča pa se na njene izraze v diskurzu. Slednji je v dialektičnem razmerju s strukturami, ki ga oblikujejo in so hkrati njegov objekt. Diskurzi prispevajo k oblikovanju, reprodukciji in transformaciji teh struktur (okoliščin, konteksta), s tem pa tudi k vzdrževanju razmerij moči. Nevtralizirane diskurzivne konvencije so najbolj učinkovit mehanizem za vzdrževanje in reprodukcijo kulturnih in ideoloških dimenzij dominacije oziroma hegemonije. Četudi se ideologija skozi svoje izraze lahko predstavlja kot avtomatizirana in skozi razmerja dominacije teži k nevtralizaciji in splošnosti (se kaže kot »zdravorazumska«), tudi po Faircloughu ne predstavlja družbenega cementa, ki bi bil neločljiv od družbenega delovanja (Fairclough 1995, 73–94). Ideologija konstruira pomene, ki se odražajo skozi diskurzivne prakse, vendar lahko z refleksijo postopka te konstitucije posežemo v diskurz z različnimi strateškimi tehnikami.

Na kakšen način ideologija preko diskurza predpisuje pomene, je v teoriji med drugim predstavil Michel Pêcheux. V prejšnjem poglavju je bilo izpostavljeno, na kakšne načine si ideologija podreja subjekte - med drugim tako, da s pomočjo »navade« ali »rabe« označuje kaj je in kar bi moralo biti. »Prav ideologija nam nudi evidence, s pomočjo katerih vsakdo ve, kaj je vojak, delavec, delodajalec, tovarna, stavka itn., evidence, zaradi katerih neka beseda ali izjava pomeni prav to, kar pravi, in ki tako v transparentni govorici zastirajo to, kar bomo imenovali materialna narava smisla besed in izjav« (Pêcheux 1980, 118). Pêcheux s tem pove, da je smisel neke besede, izraza ali stavka odvisen od ideoloških formacij (ki se jih subjekt ne zaveda oziroma so mu zastrte) in ne obstoji sam po sebi. Odvisen je torej od ideoloških pozicij v družbenozgodovinskem procesu, kjer se te besede (izrazi, stavki) proizvajajo. Pomen se torej spreminja v razmerju do ideoloških formacij, ki vplivajo na položaj uporabnika/tvorca besed (izrazov, stavkov itn.) (Pêcheux 1980, 118–119). S tem uvede izraz diskurzivna formacija za tisto funkcijo oziroma posledico ideološke intervencije, ki vpliva na možnosti

diskurza ter individue interpelira v govoreče subjekte, ki preko govornice predstavljajo ideološke formacije. Takole zapiše: »Odslej bomo imenovali diskurzivno formacijo tisto, kar v neki dani ideološki formaciji, torej izhajajoč iz danega položaja v danih okolinostih, ki jih določa stanje razrednega boja, določa, kar se more in mora izreči« (Pêcheux 1980, 119). Diskurzivna formacija je torej mesto proizvodnje besed (izrazov, stavkov) hkrati pa tudi mesto konstitucije smisla. Foucault v *Arheologiji vednosti* nagovarja podobno vprašanje kot Pêcheux. Njegova analiza diskurzivnega polja je usmerjena v določanje pogojev obstoja izjave, v opredelitve njenih mej in form izjavljanja, ki jih omenjena izjava izključuje (Foucault 2001, 31).

Pêcheux izpostavi vprašanje odnosa med (lingvistično) bazo in (diskurzivnoideološkim) procesom, ter zapiše: »ista beseda, isti izraz in isti stavek lahko dobijo različne smisle glede na to ali ono diskurzivno formacijo zato, ker beseda, izraz ali stavek [...] nimajo enega samega smisla, ki bi jim pripadal, kot da bi bil pripet na njihovo dobesednost, pač pa se njihov smisel konstituira v vsaki diskurzivni formaciji, v odnosih, ki jih ima ta ali ona beseda, izraz ali stavek z drugimi besedami, izrazi in stavki iz iste diskurzivne formacije«⁶ (Pêcheux 1980, 119–120).

Kot rečeno je odvisnost smisla besede od ideoloških formacij subjektu zastrta, čeprav s tem ne smemo sklepati o lažni zavesti. Na tem mestu je potrebno spomniti na proces interpelacije individuumov v subjekte, saj je slednja, kot omenjeno, pogoj spoznavanja možnega in nemožnega. Ideologija subjektu »dobavlja njegovo 'realnost' kot sistem evidenc in dojetih-sprejetih-prenesenih pomenov« (Pêcheux 1980, 122), ga interpelira da se identificira z diskurzivno formacijo, ki ga obvladuje (Pêcheux 1980, 123). Kot opozori Foucault: »diskurzivne relacije niso notranje diskurzu [...], kljub temu to niso relacije, ki bi bile zunanje diskurzu, ki bi ga omejevale ali mu vsiljevale določene forme oziroma ga primorale k temu, da izjavlja določene stvari. Na neki način se nahajajo na meji diskurza: ponudijo mu objekte, o katerih lahko govori ali bolje, določajo sveženj razmerij, ki jih mora diskurz izvajati« (Foucault 2001, 51).

Že omenjeni Therborn (1987) ideologijo razume v njenem delovanju skozi diskurzivne procese, vpisane v zgodovinski materialni kontekst oziroma v matrice nediskurzivnih praks, ki te procese bodisi podpirajo ali pa jim nasprotujejo. S tem dopušča možnost, da obstajajo

⁶ S tem predpostavljamo oziroma dopuščamo medsebojno nadomestljivost elementov (besed, izrazov, stavkov) v neki diskurzivni formaciji.

načini spreminjanja okoliščin v katerih se reproducira določena ideologija oziroma ideološki diskurz. Tudi Laclau in Mouffova opisani diskurzivni red vidita kot potencialno odprt za hegemonске boje, čeprav pri osredotočanju na odprtost diskurzov in identitet spregledata dejstvo, da možnosti za spremembo niso vedno enake (Vezovnik 2008, 92)⁷.

4.3.2 Semantična sprememba kot poseg v pomen

Zgoraj omenjeni avtorji diskurzivni red oziroma formacije vidijo kot relativno odprte za zavestne intervencije. Uspešnost teh intervencij pa je v veliki meri odvisna od legitimacije tekmujočega diskurza. Legitimacija je v veliki meri odvisna od kontekstualnih dejavnikov, razmerij moči v družbi in prepoznanja pomena in namena tako obstoječega (hegemonskega) kot alternativnega diskurza. Van Dijk (1998, 262) tako zapiše, da je ob delegitimaciji disidentskega ali opozicijskega diskurza otežena tudi konstrukcija alternativnih ideologij.

Ker se v nalogi osredotočam na koncept dela in njegov pomen v ideološki formaciji sodobnega kapitalizma, se zdi (diskurzivna) semantična analiza primerna pomoč pri refleksiji ideologije dela kot se izraža skozi vsakdanji diskurz oziroma uporabo koncepta dela. Med različnimi ravnmi diskurza skozi katere se manifestira ideologija, po van Dijkovem mnenju raven pomena in sklicevanja igra centralno vlogo. Ideologije lahko na različne načine (prek ideoloških aparatov države) vplivajo na diskurzivni pomen skozi kontrolo nad strukturami, ki vplivajo na vsebine, reprezentacije, interpretacije informacij (van Dijk 1995, 256–284).

Skozi kratek zgodovinski pregled razumevanja dela oziroma ohlapno diahronijo se je orisal ne le odnos do dela, temveč tudi pojmovanje in odnos do drugih dejavnosti oziroma početij. V različnih zgodovinskih obdobjih oziroma ideoloških formacijah je koncept dela na sebe prevzel specifičen kontekst in pomen. Centralizirani ali hegemonски pomen besede predstavlja prototipni pomen, ki služi kot epicenter strukture, medtem ko so drugi smisli te besede na periferiji (Carpenter 2013, 1). V načinu kako se besede uporabljajo, se odražajo semantične spremembe. Ko ljudje besede uporabijo v novem kontekstu, se pomen besed postopoma spremeni, pogosto tudi do stopnje, ko novi pomen postane radikalno drugačen od originalne uporabe (Wijaya in Yeniterzi 2011, 35). Vzroki za semantične spremembe lahko izhajajo iz lingvistike (na primer preko vpliva besedišča, sinonim in metafor na uporabo besed in njihovo spremembo) ali pa iz družbenih, političnih, ekonomskih in kulturnih okoliščin, ki določajo diskurzivni red in predstave. Različni semantični obrati lahko vplivajo na generalizacijo

⁷ Avtorica članka opozori na bolj zaprte in obstojne strukture v družbi kot so spol, rasa, etnična pripadnost.

pomena (obrat k bolj posplošenemu pomenu), na specifikacijo oziroma zoženje pomena, na izboljšanje pomena, ki označuje bolj pozitivno kvaliteto, na obrat k slabšalnemu pomenu ali na kombinacijo prej naštetih. V naslednjem poglavju prikazujem semantični obrat specifikacije koncepta dela v okviru kapitalistične ideološke formacije in nakazujem možne namerne obrate, ki prototipni pomen delegitimirajo.

5 OD KONCEPTA DO IDEOLOGIJE (NE)DELA

Delo v kapitalistični družbi zaseda pomembno vlogo v življenju posameznikov, k ohranjanju kapitalističnih načinov produkcije pa prispeva konstelacija dejavnikov, ki so bili posredno izpostavljeni, med drugim: specifična delovna etika, družbene vrednote ter norme in razmerja moči, ki določajo oziroma spodbujajo odvisnost od takšnih načinov produkcije. Pojem dela je bil v takšnem okolju zreduciran na predstavo, ki delo razume v okviru proizvodnje kapitala in plačnih razmerij.

V pričujočem poglavju reprodukcijo takšne predstave o delu pojasnujem skozi diskurzivne prakse. Skozi specifično uporabo besede delo, termin nase prevzema določen kontekst in razmerja ter se oblikuje v koncept, ki implicira specifičen pomen, predstave in posledično realnost. Prisvajanje in integracija takšnih predstav ima za posledico tudi to, da druge oblike dejavnosti v tem razmerju dobijo drugačen status.

Preko oblastnih mehanizmov se delo, ki poganja kapitalistično proizvodnjo posamezniku v ideološki formaciji, ki podpira kapitalistična razmerja, ne predstavlja kot pogojen koncept, temveč kot dejstvo in resnica. Te resnice se izražajo skozi diskurze, ki proizvajajo določene oblike vednosti (znanja) in prek katerih je omogočeno obvladovanje naravnega in družbenega sveta. Proizvodnja resnice, ki se uveljavi kot obča ter oblikuje diskurz resnice, je ena glavnih tematik, ki jih naslavlja Foucault. Četudi so režimi resnice pogosto naključni, so učinki resnice kot mehanizem oblasti bistveni za delovanje in obstoj oblasti. Odnosi v družbi so rezultat diskurza resnice, ki ga ustvari oblast, ta diskurz pa je zanjo bistven, saj na podlagi tega deluje in oblikuje pravna pravila (Foucault 2008, 135–137). Ker se Foucaultova teorija oblasti razlikuje od klasičnih koncepcij suverenosti in središčnosti, Dolar poudarja, da je omenjene oblastne mehanizme potrebno ugledati v njihovem »dejanskem delovanju in da ne nasedamo tisti optiki, ki nam kot njihovo skrivnostno in temeljno opredelitev ponuja kralja, suverenost, zakon in represijo« (Dolar 2010, 9).

Oblast tako ne deluje (izključno) skozi represijo, četudi skozi oblastne mehanizme oziroma državne aparate (namerno ali nenamerno) narekuje pravila ravnanja. Na polju diskurza in komunikacije so oblastna razmerja še posebej zamegljena in neočitna. Svoboda govora kot družbeno dejstvo namiguje, da se mora posameznik ves čas racionalno odločati oziroma, da se v govoru zanaša na »zdravo pamet« in samoumevnosti. »Individualna svoboda v tej perspektivi pomeni, da med tem, kar posameznik in posameznica mislita, govorita in delata, ter tem, kar »sta« (po statusu, sorodstvenih razmerjih, ritualnem položaju itn.), ni nikakršne vnaprejšnje »nujne«, konvencionalne, z navado določene itn. povezave« (Močnik 2012, 306).

5.1 Delo kot ideološki koncept, ki se izraža in reproducira skozi diskurz

Anthony kot ključno funkcijo ideologije označuje legitimacijo avtoritete, najuspešnejša ideologija pa je tista, ki kot takšna ni prepoznana, ki ne odpira vprašanj in vzbuja dvomov. Skozi vplivanje na dejanja, ki ohranjajo razmerja podrejenosti, ideologija dela posameznika prepričuje, da delo v okviru kapitalistične formacije jemlje resno (Anthony 2014, 1–4). Ideologija dela se na vsakdanji ravni kaže kot samoumevnost potrebe po vključevanju v delovna razmerja. Če človeka vprašaš, zakaj dela, bo po začudenju nad vprašanjem odgovoril da zato, da lahko preživi. Vendar, če bi želeli zgolj preživeti, najverjetneje ne bi bilo potrebno osem ur dnevno opravljati dejavnosti, ki za velik del populacije predstavljajo glavni vir nezadovoljstva in stresa. Kot pravi Anthony, je v moderni družbi razmerje med delom in preživetjem vedno bolj neprepričljivo (Anthony 2014, 5).

Eden izmed izrazov ideologije dela se, kot že rečeno, kaže skozi diskurz oziroma skozi rabo termina delo. Preko prejšnjih poglavij je bilo razvidno, da diskurz v nalogi ne obravnavam zgolj kot orodje s katerim opisujemo stvari, temveč kot orodje, ki stvari (realnost) tudi ustvarja ter deluje na način, da omeji vsako možnost misli in dejanja. Moč prikriva s tem, da izreče nekaj drugega od tistega, kar je izrekel in na ta način zaobjame pluralnost pomena. Hegemonski diskurz – na tem mestu osredotočen na koncept dela – omejuje naše miselne forme in nas ciklično vgrajuje v obstoječi družbeni red.

Čas je, da Pêcheuxjevo teorijo prevedem in prikažem na primeru, ki je predmet analize. Zapisala sem, da je smisel neke besede (izraza ali stavka) odvisen od ideoloških formacij, oziroma natančneje, da nastaja preko diskurzivnih formacij, ki določajo polje možnega izreka (zapisa). Smisel besede »delo« torej prav tako ne obstoji na sebi, temveč je odvisen od pozicij znotraj družbenozgodovinskega procesa.

Semantično specifikacijo oziroma oženje koncepta »delo« v kapitalistični družbi lahko prepoznamo v vsakdanji govorni praksi. Nevtralizacija in samoumevnost koncepta delujeta kot ideološki mehanizem, ki ohranja družbena razmerja moči. Skozi interpelacijo in posvajanje takšnega diskurza, se reproducirajo predstave o delu in posledično o tistem kar v obseg ne sodi. Posledice specifikacije in nevtralizacije koncepta dobro opiše Holloway: »Delovanje, ki ni neposredno povezano prek drugih, je ločeno od dela in je razumljeno kot manj pomembno: - 'Kaj delaš?', - 'Ah, ničesar ne delam. Sem samo gospodinja'« (Holloway 2004, 37). Na ta način ideologija dela proizvede ideologijo nedela.

Ko govorimo o delu njegov prototipni pomen pripisujemo zaposlitvi⁸. O tem pričajo tudi izpeljanke in sklici, ki sugerirajo na zaposlitev, na primer: delovni čas, delovno razmerje, delovno mesto, delovnik, delovni dnevi in podobno⁹. Če rečem: »Jutri grem na delo ob 7:15«, lahko predvidim, da bo prejemnik informacije, slednjo interpretiral na način, da grem jutri ob 7:15 v službo, ne pa da grem na primer okopavat vrt, izdelovat ptičjo hišico v domačo delavnico ali pa v knjižnico pisat kritiko novoizdane knjige, ki jo bom objavila na blogu. Podobne sugestije izhajajo iz medijskih izjav oziroma objav, na primer: »Brezposelnost spet manjša, a brez dela je še vedno 110 tisoč ljudi¹⁰« (Oprčkal 2015). Razvidno je, da je avtorica prispevka sprejela prototipni pomen termina delo, posameznike, ki niso zaposleni, pa je zato označila kot »brezdelne«¹¹, četudi lahko opravljajo marsikatero delo, ki ni vezano na zaposlitveno delovno razmerje. Ideologija nam pomaga razumeti pomen izjave na določen način, s tem pa dobi izjava pragmatičen¹² učinek. Besede imajo efekt, ki se izrazi skozi interpretacijo in potencialno posledično ravnanje ali sklep. Podoben primer predstavlja tudi naslednji zapis: »V Sloveniji 3,7 odstotka za delo sposobnih ljudi ne dela, niti niso v evidenci

⁸ Seveda termin »delo« uporabljamo tudi v drugačnih kontekstih, na primer ko se nanašamo za delovne aktivnosti (predvsem fizične), ki se ne nanašajo na službo, še pogosteje pa se v pogovornem (slovenskem) jeziku »delo« uporablja tudi kot sinonim »početju«, ki se uporablja tako za aktivne kot pasivne oblike (na primer: »kaj dela ta knjiga tukaj?«). V teh smislih dobiva termin delo periferni ali alternativni (tekmujoči) pomen.

⁹ Tudi v drugih jezikih (na primer v angleščini, francoščini in nemščini) se termini izvajajo na takšen način.

¹⁰ Naslov članka na spletni strani Planet Siol.

¹¹ Povsem možno je, da tudi avtorica verjame, da brezposelni delajo, proizvajajo oziroma delujejo tudi izven zaposlitvenih razmerij, vendar tega ni ozavestila do te ravni, da bi to vplivalo njeno izbiro termina, ravno to, pa odraža ideološko oziroma diskurzivno formacijo, ki vpliva na njeno percepcijo in izbiro.

¹² Pragmatika je veja jezikoslovja, katere predmet analize je raba in efekt neke informacije v komunikacijskem procesu. V nasprotju s semantiko je veliko bolj skoncentrirana na kontekstualne dejavnike in posledice izjave, zaradi vrste pristopov v semantiki, med drugim kontekstualna semantika, pa je meje med slednjo in pragmatiko težko določiti, zato v nalogi vztrajam pri semantični analizi, ki upošteva pragmatične učinke izjav.

brezposelnih»¹³ (Delo 2015). Enako velja za uporabo termina v angleškem jeziku, na primer: »Are 90 million Americans not working or not looking for work?»¹⁴ (Jacobson 2013).

Mediji obstoječa razmerja moči reproducirajo ravno skozi podobne diskurzivne izraze, zato predstavljajo pomemben ideološki aparat države. Posebna pozornost na tovrstne mehanizme je tako še posebej pomembna, saj lahko avtorji preko podobnih reprezentacij vplivajo na predstave prejemnikov informacij. Četudi je razumevanje odvisno od konteksta, diskurzivne formacije določajo ali narekujejo možne in verjetne interpretacije.

Razmišljanje o delu je torej pogojeno tudi z diskurzivnimi praksami, z uporabo terminov, ki vzbujajo določene konotacije in sugerirajo na specifične predstave. S tem se ne oblikujejo le specifične predstave o delu, temveč posledično tudi o tistih početjih, ki naj ne bi bila uvrščena pod isti koncept. Na ta način se tako proizvajajo predstave »nedela«. Ker delo kot koncept v kapitalistični družbi nase prevzema konotacije delovne etike in cenjenih družbenih vrednot ter norm, na drugi strani »nedelo« ogroža te vrednote. Ideologija dela se tako izrazi tudi v odnosu do nedela, ki se ga kot koncept povezuje z lenobo oziroma brezdeljem. Semantični obrat nedela je tako v kapitalistični družbi pejorativen, kar pomeni, da pridobiva slabšalni pomen. Posledice ideološkega diskurza se ne kažejo le v neprepoznanju oblik dela, ki niso vezane na zaposlitev, temveč tudi v stigmatizaciji tistih, ki v delo v prototipnem pomenu (namerno ali nenamerno) niso vključeni.

5.2 Družbeni izrazi in posledice ideologije (ne)dela

Nereflektirano sprejemanje obstoječega, med drugim tudi sprejemanje diskurza, ki reproducira ideologijo (ne)dela ima posledice, ki se odražajo ne le v predstavah posameznikov, temveč tudi v družbenih vrednotah in normah, na tej podlagi pa se klasificirajo oziroma hierarhizirajo tako same oblike dejavnosti kot tudi člani družbe. Na tem mestu bom zaradi prostorske in vsebinske omejitve izpostavila le (za nalogo) najbolj ključne posledice ideologije (ne)dela.

Ideologija v okviru svobodnega trga dela rekrutira delovno silo preko prepričevanja v potrebnost opravljanja delovnih nalog na trgu (Anthony 2014, 22). To ji uspeva preko delovanja ideoloških državnih aparatov, ki so bili (a ne kot taki) izpostavljeni v prejšnjih poglavjih, na primer preko prevzemanja vrednot, morale, norm in drugih zahtev družbe.

¹³ Podnaslov članka na spletni strani časopisa Delo.

¹⁴ Prevod naslova prispevka na ameriški spletni strani PolitiFact.com: »Ali 90 milijonov Američanov ne dela ali ne išče dela?«

Delovanje sodobnih dominantnih načinov produkcije, bi bilo zelo okrnjeno, če bi se človek vsak dan posebej zavestno odločil, če bo odšel v službo. Erich Fromm zapiše:

Moderna industrijska družba na primer ne bi mogla doseči svojih ciljev, če ne bi do skrajnosti vpregla energijo svobodnih ljudi v delo. Človek je moral biti oblikovan tako, da je hotel potrošiti večino svoje energije v delu, da bi pridobil disciplino, posebno redoljubnost in točnost [...] Kot motiv ne bi zadostoval niti strah niti nasilje, saj skrajno diferencirane naloge v moderni industrijski družbi lahko izpolnjujejo trajno samo svobodni ljudje, ne pa prisilni delavci. Nujnost dela, točnosti in redoljubnosti se mora spremeniti v notranji nagon (Fromm 1970, 77).

Diskurz, preko katerega se prenašajo ideje, zrcali omenjene družbene zahteve in jih hkrati utrjuje. Oblike dela, ki so družbeno prepoznane in se prek njih legitimira in ocenjuje vrednost posameznika, so podrejene ideologiji družbe, ki temelji na vrednotah koristnosti in uveljavitve. Takšno delo je torej tisto, ki prinaša monetarne koristi, in tisto kar daje ta občutek zadostnosti in družbene upravičenosti ni določena dejavnosti, ki jo opravljamo, temveč plačilo, ki ga prejmemo. Holloway (2004, 49) v ublagovljenju in fetišizaciji menjalne vrednosti, vidi točko zloma družbenega toka delovanja, saj šele denarna mera vrednosti daje družbeno potrditev človekovega delovanja. »Denar nam pove, ali je to, kar počnemo, družbeno koristno« (prav tam). Kot ugotavlja Gorz, pa skozi ta proces nismo integrirani v družbo (kot imamo občutek), temveč zgolj v (plačilni, ekonomski) razred (Gorz 1999, 56). Po Frommovem mnenju je delo v kapitalistični družbi »postalo namesto dejavnosti, ki nudi zadovoljstvo in veselje, dolžnost in obsedenost. Čim bolj se je bilo mogoče obogatiti z delom, tem bolj je delo postajalo golo sredstvo za pridobivanje bogastva in uspeha« (Fromm 1970, 153). Gorz (1999, 72) opozori na kapitalistično politiko, ki razliko med potrebo po zadostnem in rednem dohodku ter potrebo po priznanju in spoštovanju s strani družbe oziroma drugih posameznikov izbriše, potrebi sistematično poveže ter na ta način vzpostavi kapitalsko moč in ustvarja pogoje v katerih se oblikujejo vrednote, ki predstavljajo ideološko oviro v človeškem delovanju. Tako kljub temu, da družbena produkcija zahteva vedno manj dela in distribuira vedno manj plačila, takšno delo še vedno ostaja najbolj, če ne edino, priznano in ima družbeno veljaven status.

Ideološki učinek normalizacije, ki je viden na področju vključevanja članov družbe v proizvodnjo kapitalističnega dela, postane faktor prisilne zahteve, zagrajen z ideologijo (ne)dela. Ta je vezana na občutek koristnosti in pripadnosti v družbi preko vključitve v sistem

produkcijskega procesa, takšna totalna podreditev delu pa je tako v popolnem nasprotju z delom kot dejavnostjo, ki je osvobodeno prisile in je spodbujeno s kreativnostjo in avtonomijo. Ko preko svojega delovanja (z uporabo diskurza, pristajanjem na prevladujoče ekonomske vrednote, potrošniškim vedenjem itd.) potrjujemo vrednost plačanega dela, s tem soustvarjamo sredstva socializacije, normalizacije in standardizacije, v katere vpregamo sami sebe ter hkrati proizvajamo norme in njene odklone. Če delo razumemo kot edini vir preživetja, plačano delo pa kot edino družbeno priznano obliko dela, je velika verjetnost, da o drugačnih strategijah kot o zaposlitvi, ne bomo razmišljali. Pri tem smo se pripravljene prilagoditi družbenemu redu, opustiti svoje želje in celo spremeniti svoja stališča ter zavrniti svojo samopodobo. Indoktriniranost v takšen red sproža hierarhizacijo oblik dejavnosti in posledično tudi hierarhizacijo članov družbe. Zaradi tega se lahko pojavijo tudi zavračanja in podcenjevanja oblik dela, ki po kapitalistični definiciji ne sodijo v ta okvir. Standardi, ki proizvajajo odklone (kot dejavnosti, ki niso prepoznane kot delo), tako proizvajajo tudi subjekte, ki niso delavni – lenuhi, brezdolžniki, klateži, gospodinje in brezposelni se znajdejo vsi v istem košu. A četudi vsak izmed njih opravi veliko več opravil kot zaposleni, se njihova aktivnost v kapitalističnem diskurzu ne šteje za (pravo) delo.

5.3 Soočanje z ideologijo dela in diskurzom, ki jo reproducira

Skozi nalogo je bil poudarjen pomen diskurza na oblikovanje naših predstav, zavesti, misli, realnosti in identitete. Prav zaradi teh funkcij vsakdanjih jezikovnih interakcij, lahko diskurz izpostavimo kot polje, na katerem je mogoče, zaradi našega neposrednega vpliva nanj, iskati potencialni upor proti prevladujoči kapitalistični zavesti in realnosti. V poglavju o ideologiji sem izpostavila naravo ideologije, ki se reproducira na različne načine in pod specifičnimi pogoji. Interpelacija je ključen pogoj preko katerega subjekt sprejme ideologijo in jo reproducira. A kot rečeno, obstajajo tudi možnosti za spreminjanje okoliščin, v katerih se reproducirajo ideološki in hegemonski diskurzi. Alternativne ideologije so tako možne, če imajo dovolj veliko legitimacijsko moč.

Fairclough poudarja pomen analize diskurzivnih sprememb in njihovega razmerja do ideoloških sprememb. Namerna sprememba v diskurzivnem dogodku, ki je usmerjena proti konvencijam, zahteva inovacijo in kreativnost. Spremembe, ki so transgresivne narave, ki prečkajo meje konvencionalnega, prispevajo k soočanju z ideološkimi dilemami (Fairclough 1995, 78–79). Podobno Van Dijk govori o delegitimaciji diskurza skozi zavestno spremembo v komuniciranju, kot sredstvu, ki lahko predstavlja prvo in najenostavnejše orodje v boju z

dominantnim diskurzom, preko katerega se reproducira ideologija dela. Van Dijk piše, da je delegitimacija ključna strategija, ker ima diskurz primarno vlogo v oblikovanju in spreminjanju dejanskih ideologij. Če je javni diskurz katerekoli družbene skupine nadzorovan ali delegitimiran, lahko alternativni diskurz vzpostavi hegemonijo nad domeno simboličnega, pa tudi nadzor nad pomenom in mislimi naslovnikov diskurza (Van Dijk 1987, 260). Delegitimacija diskurza zahteva refleksijo pojmov skozi upoštevanje družbenih in političnih struktur, ki te pojme določajo, zato lahko govorimo tudi o repolitizaciji diskurza, ki se predstavlja kot nevtralen.

Ker ponotranjenje dominantnega diskurza predstavlja redukcijo pomena in smisla neke besede, se slednje, kot rečeno, kaže tudi kot ustvarjanje specifične realnosti, ki jo lahko zaznamo, ko govorimo o nekem pojavu. Ideologija (ne)dela, se izraža skozi jezikovne prakse interpeliranih subjektov, zato je skozi diskurzivne boje besedo »delo« in njegov pomen potrebno preoblikovati preko njegove zavestne predrugačene uporabe. Prepoznanje tovrstnega procesa osmišljanja in določanja pomena predstavlja izhodišče za nove diskurzivne prakse skozi katere lahko torej po isti poti vplivamo na označevanje dejavnosti. Če besedo »delo« skozi »semantični inženiring«¹⁵ premišljeno uporabljamo v kontekstu dejavnosti, ki niso reducirane na plačano dejavnost ali službo¹⁶, se s pomočjo ozaveščanja potencialno spremeni predstava o delu. Dejavnosti, ki so bile v okviru kapitalističnega diskurza neupravičeno označene kot lenobne, lahko preko novega pomena dela in njegovega vtisnjenja v človeško zavest sprožijo konfliktno debato, a tudi razmisleke, ki lahko pripeljejo do drugačnega pogleda na vsakdanjo stvarnost – polje lenobe (»neproduktivno izkoriščenega časa«) lahko postane vir preživetja preko dejavnosti, ki niso podrejene kapitalu. Delo s tem pridobi nov pomen in smisel, razbremenitev zreduciranega koncepta pa razbremeni tudi stigmatizirane subjekte (»lenuhe«, »nedelovne«, »brezposelne« itd.).

Katere dejavnosti torej označiti s terminom delo, oziroma kje odpreti prostor za nove premisleke? Na tej točki naletimo na podobno oviro kot drugi misleci in analitiki, ki so poskušali definirati obseg in kriterije koncepta dela. Ker moj cilj ni načrtovanje prihodnosti dela za celotno družbo, temveč zgolj refleksija sodobnih percepcij realnosti dela, ne želim

¹⁵ Geoffrey Hughes (2010) izraz »semantični inženiring« uporabi za opis prakse tvorjenja novih besed ali pripisovanja novega pomena že ustaljenim besedam.

¹⁶ Podobno lahko tudi v primeru, ko se nanašamo na zaposlitev na trgu, namesto besede »delo« vedno uporabimo izraz »služba«, s čimer ne mislimo samo tega, da služba ni edina oblika dela, temveč tudi to, da služba ni vedno enaka delu, saj lahko v službi tudi lenarimo, »zabušavamo« oziroma smo pasivni, pa zato vseeno dobimo plačilo.

postavljati novih definicij, ki bi zaobjele to dejavnost. Že, če sprejmemo izpostavljeno oznako pojma delo, kot jo ponujata slovenski leksikon in slovar, se ta bistveno razlikuje od prototipne v tem, da ne omenja nobenih plačilnih odnosov in neenakih razmerij moči. Kosik zapiše, da je potrebno, »če naj delo pojmujeemo kot delo, kar pomeni, da ga razlikujemo od delovne dejavnosti, delovnih nalog in historičnih form dela, [le-to] razlagati kot specifično dogajanje ali kot specifično stvarnost, ki konstitutivno pronica po celoti človeške biti« (Kosik 1967, 208). In četudi Kosik delo razume samo kot dejavnost v sferi nujnosti oziroma določeno glede na pritisk zunanje smotrnosti, poudarja, da delo po sebi nikakor ne sodi v ekonomijo, saj je »delo kot človekovo predmetno delovanje, v katerem nastaja družbeno-človeška stvarnost, delo v filozofskem smislu« (Kosik 1967, 213). Delo kot ekonomska struktura pa skozi produktivno aktivnost, ustvarja specifično formo družbenega bogastva. »Delo nasploh je predpostavka dela v ekonomskem smislu, vendar ni z njim istovetno. Delo, ki ustvarja bogastvo kapitalistične družbe, ni delo nasploh, temveč je določeno delo, abstraktno konkretno delo ali delo z dvojno naravo, in samo v tej formi sodi v ekonomijo« (prav tam).

Ker se v kapitalistični družbi od posameznikov pričakuje, da se vključijo na trg dela v okviru kapitalistične produkcije, je takšno delo tudi na tako imenovanem svobodnem trgu pogosto prisilno z vidika, da družba ne ponuja veliko prostora za alternativno »oskrbovanje«. Že od nekdanje je delo, ki je naloženo od zunaj dojeto kot »mučno¹⁷«, četudi avtorji kot sta Weeksova (2011) in Gorz (1999) ne zanikata, da je lahko tudi takšno delo za koga zadovoljujoče. Kapitalistična produkcija, ki se ohranja z ublagovljenjem vedno novih produktov, je tudi umetniško oziroma miselno dejavnost spremenila v menjalno vrednost in jo podredila načelom kapitalističnih razmerij. Tisto, kar je bilo prej »svobodno delo«, se v kapitalističnih razmerjih še naprej kaže kot enako ustvarjalno in nepodrejeno. Ideologija (ne)dela je najbolj učinkovita prav v okoliščinah, ki dajejo občutek svobodne izbire in manj odtujene in mučne dejavnosti, ko verjamemo, da nekaj radi počnemo, čeprav je ponujeno ali celo vsiljeno od zunaj. Kapitalistična država lahko ponudi nekakšne alternative (na primer spodbuja socialno podjetništvo) in ustvarja nove možnosti za vključitev na trg dela, s tem pa navidezno humanizira kapitalistična razmerja. Na ta način zadovolji nekatere splošne interese, legitimira obstoječe odnose, zmanjšuje možnost premisleka o zavrnitvi kapitalistične produkcije, na ta način pa ustvarja večjo odvisnost posameznikov od sistema.

Skozi refleksijo potencialnih alternativnih diskurzivnih in zunajdiskurzivnih praks želim

¹⁷ Koch izpostavlja, da v glavnih evropskih jezikih beseda za delo skoraj zmeraj pomeni v prvi vrsti muko (Koch 2013, 48).

odpreti prostor za prepričanje, da delo lahko postane zadovoljitev človekovih najglobljih potreb in hkrati predstavlja izraz njegovih moči. Prav takšen optimizem do razumevanja dela kot pojma in dela v praksi izrazi tudi Charles Fourier. Ta namreč verjame, da je polna človeška samorealizacija možna samo znotraj sveta dela (v Beecher 1986, 274). Fourier, katerega idealna organizacija dela bi potekala znotraj samooskrbne kooperative, na delo ne gleda kot na družbeno dolžnost ali usodo, temveč delo, ki je svobodno izbrano vidi kot potrebo. Delo kot potreba delavca motivira pri izvajanju, zato svobodno izbrana aktivnost kot glavni vir inspiracije in predanosti prispeva tudi k učinkovitosti opravljanja dela (Beecher 1986, 275–277). Ker kapitalistična ideologija dela spregleda ali pa zmanjšuje (družbeni) status dejavnostim, ki ne potekajo v okviru zaposlitve oziroma plačnih razmerij, poskušam prav v območju »nedela« iskati možnosti za tekmujoč pomen dela, ki je zaznamovan s Fourierjevim optimizmom, ter tudi dejanske delovne prakse.

6 ISKANJE ALTERNATIVNIH POMENOV IN PRAKS DELA SKOZI PROSTI ČAS IN PRAVICO DO LENOBE

Četudi ima diskurz moč predrugačenja, reduciranja ali razširjanja zaznavanja realnosti, pa mora ta tudi (in predvsem) v novi obliki temeljiti na dejavnostih, ki jih izvajamo, če želimo doseči želeni učinek. Usklajevanje aktivnosti in njihovega poimenovanja je pomembno zaradi ponotranjenja, ki ne poteka le skozi izgovorjeno, temveč tudi skozi samo dejavnost. Če na ravni diskurza lahko odpremo prostor za premišljene debate, je druga nujna stopnja v boju proti kapitalistični ideologiji (ne)dela, naša aktivnost. Ker je pretežni del populacije odvisen od prihodkov plačanega dela in bi nenadna opustitev le-tega v mnogih primerih ogrozila zadovoljitev eksistencialnih potreb, prosti čas na tem mestu predstavljam kot pomemben prostor delegitimacije hegemonškega diskurza in prakse dela. Prosti čas kot laboratorij alternativnih praks delovanja združuje tiste, ki večji del dneva namenjajo službenim dejavnostim s tistimi, ki vanje (namerno ali nenamerno) niso vključeni. Vprašanja, ki so ključna za to poglavje diplomske naloge, so vezana na povrnitev samozavesti tistim, ki jih hegemonski diskurz označuje za »lenuhe«, na prepletanje družbenih vezi in spodbujanje nastanka skupnosti, ki niso vezane na kapitalistične oblike produkcije.

6.1 Pomen prostega časa v kapitalistični družbi

Tako v liberalnih kot tudi levičarskih teorijah je prosti čas razumljen kot čas, v katerem človek ne le obnavlja moči za nadaljnjo delovno aktivnost, temveč tudi deluje na dovršenosti. Mnenje, da se resnično pristno življenje za človeka začne šele v prostem času, izhaja iz miselne osnove antične elitistične kulture, ki je v prostem času videla jedro svobodnega izraza in najvišji odsev človeške eksistence (Lešnik 1982, 23). Marx ob kritiki odtujenega dela zapiše: »Delavec se zategatelj počuti šele izven dela pri sebi in v delu izven sebe. Doma je, kadar ne dela, in kadar dela, ni doma« (Marx 1969, 306). A tisto, kar danes vidimo kot družbo masovnega potrošništva in hiperprodukcije umetnih potreb, ne priča o popolni aplikativnosti njegove trditve na sodobni čas. Celo proces potrošnje je tako enako odtujen kot proces proizvodnje. »Odtujeni odnos do potrošnje ne eksistira samo v pridobivanju in potrošnji blaga, ampak določa daleč zunaj tega področja uporabo našega prostega časa« (Fromm 1970, 120). Kapitalizem je prosti čas oziroma »veliki odmor« (Koch 2013) skozi spodbujanje potreb in želja izkoristil za nadaljevanje oblik profitno organiziranega družbenega življenja, za dovršenosti pa je ostalo komaj kaj časa (Adorno 1991, 189). Razlika med delom in prostim časom je po mnenju Adorna označena kot norma v mislih ljudi tako na zavedni kot nezavedni ravni. V skladu s prevladujočo delovno etiko mora biti čas prost dela izkoriščen za aktivnosti, ki omogočajo večjo delovno moč. Njegov razmislek o specifični obliki ideologije v okviru prostega časa, naslavlja tudi razmerje med dolgčasom in hegemonsko obliko produkcije, ki je zaznamovana z odtujenostjo. Tako zapiše, da kadar je vedenje v prostem času zares avtonomno, določeno s strani svobodnih ljudi, se dolgčas le redko pojavi (Adorno 1991, 192). Ker pa kapitalizem kot oblika družbene produkcije iz posameznika izsrka kreativnost, slednji, zaradi pomanjkanja domišljije, pristaja na že dane vzorce, ki ga vodijo v specifično preživljanje ne le delovnega, temveč tudi prostega časa (prav tam).

Tako kot Adorno in Fromm tudi Marcuse in Koch izpostavljata značilnosti kapitalistične družbe, ki ni odtujena le pri pridobitnem delu, temveč tudi v času, ko je izven njega. Marcuse (1964) izpostavlja vlogo kreacije represivnih oziroma umetnih potreb pri vzpostavljanju oblik produkcije, Koch pa kot paradoks prostega časa izpostavi sprostitutveno industrijo, ki pridobiva vse več pozornosti in strank. Slednja je odraz nezmožnosti posameznikov, da se v času izven obveznosti telesno in umsko spočijejo in je odraz nesposobnosti lenarjenja. To protislovje ostane zavezano duhu industrializma v tem, »da nastopa počitek kot proizvod, ki se ga da tehnično izdelovati in prodajati kot blago« (Koch 2013, 112).

Nadzor nad časom, ki ga delavci ne posvečajo službi, služi reprodukciji obstoječih razmerij in onemogočanju mišljenja alternativnih oblik produkcije. Četudi oblastni mehanizmi na polju prostega časa ne delujejo represivno, so družbene okoliščine takšne, da posameznika usmerjajo k specifičnim ravnanjem. Utrujeni od službenih aktivnosti, bodisi zaradi fizičnih ali psihičnih naporov ali pa čustvene odtujenosti, se posamezniki v času izven službenih delovnih obveznosti raje zatekajo k potrošništvu in preživljanju časa, ki jih razvedri na hitro, kot pa k dodatnim delovnim aktivnostim tako miselnim in ustvarjalnim kot fizičnim. Velik del prisluženega denarja potrošnik porabi za kopičenje materialnih produktov in večje plačilo kot prejme, več stvari lahko poseduje, zato pa se zmanjšuje tudi njegova potreba po sodelovanju z drugimi.

6.2 Pravica do lenobe - prosti čas kot predpogoj nekapitalistične produkcije

Dovolj prostega časa predstavlja ključen element, ki omogoča organizacijo dela izven kapitalistične proizvodnje. Že zgodnji marksistični kot tudi drugi levičarski misleci so bili naklonjeni ideji krajšanja delovnega časa, slednje pa so opravičevali ne le s teorijo o generični pomembnosti razvoja dejavnosti izven razmerij prisile in nujnosti, temveč tudi s tehnološkim napredkom, ki lahko nadomesti delež vnosa človeškega dela.

»Lenoba, mati umetnosti in plemenitih vrlin, postani balzam za človeške muke!« (Lafargue 1980, 270) zaključuje Lafargue v svoji kritiki kapitalistične ekonomske morale in dela, ki mori tako fizično telo kot duha. »V kapitalistični družbi je delo vzrok vsakega intelektualnega propada, vsake organske deformacije« (Lafargue 1980, 242). Avtor je kritičen do delavskih zahtev v 19. stoletju, do tako imenovane pravice do dela in človekovih pravic, ki so po njegovem mnenju samo pravice kapitalistične eksploatacije (Lafargue 1980, 270). Geslo proletariata 19. stoletja »kdor ne dela, naj ne je«, s katerim so poskušali naprtiti delo kapitalistom, je tako odsev tedanje ideologije dela med proletariatom, po Lafarguevem mnenju pa tudi vzrok družbenih antagonizmov (Lafargue 1980, 267). Za družbene razmere, v katerih je živel (revni) proletariati, tako ni bil kriv samo kapitalistični in buržoazni razred: »In če so se bolečine prisilnega dela, če so se tegobe lakote, številčnejše od kobilic Biblije, zgrnile nad proletariati, jih je že sam priklical« (Lafargue 1980, 246). Ključna pobuda avtorja *Pravice do lenobe* je v racionalizaciji dela, v porazdelitvi dela v kapitalistični ekonomiji na celotno prebivalstvo na način, da je takšno delo omejeno na največ tri ure dnevno. Na tak način bo tovrstno delo postalo »začimba radosti lenarjenja, dobrodejno početje za človeški organizem« (Lafargue 1980, 254).

Lafargueve ideje so bile za takratni čas veliko bolj radikalne¹⁸ kot bi bile za današnji čas, pa se danes vendarle ne pojavljajo v takšnih manifestih. Drugačne delovne razmere omogočajo, da je ideologija (ne)dela danes veliko bolj učinkovita in subverzivna, saj pri služenju ne občutimo več takšnega napora in prisile kot so ju včasih.

Tudi Russell se zavzema za skrajšanje delovnika na štiri ure dnevno, s čimer poudarja, da to ne pomeni, da bi bil ves prosti čas nujno potrošen v čisti lahkomiselnosti (Russell 1985, 103). V svoji »hvalnici« brezdeldju isti avtor zapiše na videz kontroverzna misel: »Brez brezdelnega razreda človeštvo ne bi nikoli izplavalo iz barbarstva« (Russell, 104). S tem ima v mislih dejstvo, da je k razvoju v filozofski misli, v političnih, socioloških in drugih teorijah, tako kot tudi k razvoju v umetnosti in znanosti ter razvoju civilizacije nasploh, veliko prispeval tisti družbeni razred, ki ne le, da ni veljal za delovni razred v klasičnem pomenu besede, temveč je veljal celo za zatiralskega (prav tam). Ni dvoma, da imajo posamezniki, ki niso »prisiljeni« v dolgotrajne delovne aktivnosti, več časa za premisleke, refleksije in raznovrstna izražanja. Mentalna oziroma idejna produkcija zahteva svoj čas (kot tudi sredstva) tako za predhoden študij in počitek kot samo izvedbo. Tako tudi Marx in Engels (1971, 57) zapišeta, da je delitev dela v kapitalizmu razdeljena na način, da vladajočemu razredu pripade čas za mentalno delo in proizvodnjo idej, na drugi strani pa je proletariatu prisojena takšna dejavnost, da poleg nje ostane le malo časa za refleksijo družbenih idej. Zaradi drugačnih okoliščin, sta danes mentalna in materialna produkcija drugače porazdeljeni, vendar v večini, v obeh oblikah, podvrženi zakonom kapitalistične produkcije.

V kontekstu kritike odtujenega dela in fetišizacije menjalne vrednosti John Holloway zapiše: »Z določeno močjo bi lahko oporekali, da spreminjanja družbe ne bi smeli misliti z delovanjem, pač pa z nedelovanjem, lenostjo, zavračanjem dela, uživanjem«, v nadaljevanju pa doda: »Vendar lenoba v kapitalistični družbi pomeni zavrnitev delovanja, aktivnega uveljavljanja alternativne prakse. Delovanje, kot ga razumemo na tem mestu, vključuje lenobo in iskanje užitka, ki sta oba negativni praksi v družbi, ki temelji na njuni negaciji. Zavrnitev delovanja v svetu, ki temelji na pretvarjanju delovanja v delo, lahko razumemo kot učinkovito obliko odpora« (Holloway 2004, 29).

Odprava oziroma zavrnitev dela h kakršni pozivajo zgoraj omenjeni avtorji in mnogi drugi avtorji levice »ne pomeni odprave nujnosti napora, želje dejavnosti, ljubezni do delovanja,

¹⁸ Na primer: tovarniško delo v pogosto nevarnem in nezdravem okolju, 12 urni delovnik tudi za otroke, mnogo nižje plačilo, malo ali nič delavskih pravic.

potrebe po sodelovanju z drugimi in občutku, da smo skupnosti potrebni. Nasprotno: odprava dela je le postopno, nikoli dovršeno ukinjanje nujnosti, v kateri si kupujemo našo pravico do življenja z odtujevanjem našega časa, našega življenja« (Gorz 1985, 110).

Tudi Weeksova Lafargueovo pravico do lenobe interpretira tako, da z zavrnitvijo dela ne zavrača aktivnosti, kreativnosti in proizvodnje na splošno. Pri zavrnitvi dela, ki se nanaša na pridobitno kapitalistično mezdno delo, gre za zavrnitev ideologije dela kot najvišje moralne dolžnosti, njegove centralnosti v družbenem življenju in kot sredstva dostopanja do državljskih pravic, za zavrnitev kapitalističnega nadzora nad proizvodnjo, torej, za zavrnitev centralnih elementov plačilnih razmerij in tistih diskurzov, ki spodbujajo kapitalistične načine proizvodnje. Cilj je skrajšanje delovnika kot tudi nadomestitev kapitalističnih oblik organizacije z novimi oblikami sodelovanja (Weeks 2011, 9–124).

6.3 V iskanju subjektov alternativnih oblik dela in skupnosti

Kapitalistična država preko usmerjanja politik teži k zadovoljevanju splošnega interesa in vpliva na oblikovanje družbenega značaja. »Družbenogospodarska ureditev oblikuje družbeni značaj svojih članov tako, da želijo delati to, kar morajo delati. Hkrati družbeni značaj vpliva na družbenogospodarsko ureditev. Pri tem deluje bodisi kot cement, ki še bolj utrjuje družbeno ureditev, bodisi – v posebnih okoliščinah – kot dinamit, ki skuša družbeno zgradbo sesuti« (Fromm 2013, 169–170). Prav takšno sesutje nagovarja to poglavje naloge.

Razumeti lenobo kot sredstvo upora v kontekstu kapitalističnega diskurza pomeni, razumeti jo ne kot izgubo potrebe po delu in aktivnosti, temveč kot zavestno omejevanje ali zavračanje praks, ki spodbujajo dominacijo kapitala. Tisto, kar se v kapitalističnem diskurzu označi s slabšalnim pomenom, se skozi mobilizacijo in organizacijo obrne proti njemu, lenoba pa se tako razkrije ne kot etični odklon po sebi, temveč kot grožnja kapitalistični produkciji. »Smisel in namen zahteve »manj dela« ni »več počitka«, pač pa »več življenj«, kar pomeni: imeti možnost, da narediš sam mnogo stvari, ki jih ni moč kupiti za denar in celo tistih, ki jih je zdaj z njimi mogoče kupiti« (Gorz 1985, 111). Kar v kapitalističnem pojmovanju pade v kategorijo nedela, lahko postane temelj alternativnih oblik produkcije. Ker pravni red v kombinaciji z drugimi državnimi aparati, ki ohranjajo razmerja moči, omejuje možnosti pridobivanja sredstev za preživetje, se čas, ki ni posvečen nujnostim, pogosto kaže kot predpogoj alternativnih oblik proizvodnje, katere lahko postanejo nov vir pridobivanja sredstev za zadovoljitev potreb.

Prosti čas je ob sodobnem načinu življenja zelo zreduciran, za večino pa v okviru danih možnosti predstavlja edini prostor potencialnega posvečanja dejavnostim, ki lahko prispevajo h grajenju in oblikovanju manj odtujene družbe. Ker pa se odtujenost, kot rečeno, pogosto nadaljuje tudi v prostem času, so spremembe ravnanja s strani tistih, ki večino svojega dneva posvečajo službenim dejavnostim ali pripravam na njih, manj verjetne. Na drugi strani so tisti, ki so na »prosti čas« »obsojeni«. Kot sem večkrat izpostavila, brezposelnost ne pomeni nujno odsotnosti dela, nasprotno, pogosto zahteva zelo kreativne oblike dela, ki omogočajo pridobitev sredstev za zadovoljitev potreb, četudi je večkrat zaznamovana s prizadevanjem za vključitev na trg kapitalistične proizvodnje. Inovativnost in kreativnost, od katerih je odvisna eksistenca nemajhnega dela populacije, ki namerno ali nenamerno ni vključena na trg delovne sile, lahko predstavljata uvod v razmisleke o alternativnih načinih sodelovanja, proizvodjanja in menjave sredstev. Potencialne subjekte novih načinov proizvodnje prepoznavam predvsem v tistih posameznikih, ki namerno zavračajo vključitev v konvencionalne oblike zaposlitve, v tistih, ki nimajo možnosti vključitve na ta trg dela oziroma so te možnosti otežene, ter v tistih, ki so pripravljeni opustiti obstoječo zaposlitev ali »žrtvovati« prosti čas¹⁹ v zameno za dodatne oblike dela in sodelovanja.

Marx zapiše: »Delavec propade, če ga kapital ne zaposli. Kapital propada, če ne izkorišča delovne sile, in da bi jo izkoriščal, jo mora kupiti« (Marx 1950, 95). V nadaljevanju pa doda: »Interesi kapitala in interesi delavcev so isti, pomeni le: kapital in mezдно delo sta dve strani enega in istega odnosa. Drug drugemu sta pogoj, kakor sta si oderuh in razsipnik drug drugemu pogoj« (Marx 1950, 96). Zgornja citata sugerirata, da je kapitalistično razmerje vedno dialektično. Če en delavec zavrne sodelovanje v kapitalistični proizvodnji ga bo sistem najverjetneje nadomestil z drugim, če pa sodelovanje v tem procesu zavrne večji del delavcev, bo propadel tudi sistem (kapital). Zavrnitev konvencionalnih oblik zaposlitve oziroma dela, pomeni velik (eksistencialni) izziv, zato je izhod oziroma eksodus hkrati proces izumljanja (Hardt in Negri 2005). Ideologije namreč delujejo v materialni matrici vzpodbud in sankcij. Therborn zapiše: »V afirmativni ali vzpodbujevalni praksi, ko interpelirani subjekt deluje v skladu z diktati ideološkega diskurza, je izid enak tistemu, ki ga ideologija predvideva; če pa subjekt diktatom ideološkega diskurza nasprotuje in jih spodbija, ga (jo) doleti sankcija v

¹⁹ Jacques Ranciere v svojem delu Noč proletarcev opisuje zanimiv primer organiziranja skupine pariških delavcev sredi 19. stoletja, ki so svoje noči namesto za reprodukcijo svoje delovne sile porabili za urejanje in izdajanje glasil o njihovih razmišljanjih in načrtovanih utopične skupnosti. Na ta način so kljubovali normalnemu zaporedju dela in počitka in si vzeli pravico do kolektivnega izjavljanja in produkcije mišljenja, ki je bila sicer, zaradi družbenih razmerij, ki so jih med drugim določali izkoriščevalski odnosi in dolge ure garaškega dela v tovarnah, privilegij buržoazije (Benčin 2012, 10–11).

obliki propada, odvzema svobode, bankrota, nezaposlenosti, smrti ali česarkoli že« (Therborn 1987, 50–51). Zavestna ali nezavestna abstinenca od dela, ki si ga podreja kapitalistična produkcija, je torej sankcionirana z oteženimi pogoji iskanja novih možnosti za pridobivanje sredstev za preživetje. Tudi Holloway (2004, 36) zapiše: »Ker ljudje niso več lastnina, lahko dokaj preprosto zavrnejo delo za druge, ne da bi bili neposredno kaznovani. Kaznovanje se pojavi kot odrezanost od sredstev delovanja (in preživetja)«. Ker so izpostavljeni potencialni subjekti »upora« v neki meri že odrezani od sredstev delovanja in je njihovo preživetje pogosto odvisno od lastne kreativnosti, iznajdljivosti in sodelovanja, lahko njihovo ravnanje predstavlja proces izumljanja alternativnih praks in pomenov dela ter tudi alternativnih skupnosti.

Delovanje, ki seže na področje, ki je v ekonomskem diskurzu dojeta kot nekoristno, ker ne proizvaja presežne vrednosti, torej na področje »lenobe« in prostega časa, si mora ta čas prilastiti in ga napraviti irelevantnega v odnosu do dela, če naj tega razumemo kot zadovoljitev potrebe po sebi in pot do samorealizacije. Konvencionalna delovna razmerja temeljijo na specifičnih odnosih med ljudmi, zato alternativne organizirane oblike dela zahtevajo spremembo v teh odnosih kot tudi v vrednotah. Osamljenost in razdrobljenost v kljubovanju kapitalistični družbi ne bo dosegla enakega učinka kot, če se bo združila v sodelovanju. Samo s sodelovanjem, ki temelji na spoznavanju in osvajanju novih spretnosti, pripravljenosti na učenje in izmenjavi vedenj in dobrin, je možno razmišljati o opustitvi ali skrajšanju dejavnosti, ki so posvečene plačanemu delu. Pravica do lenobe lahko samo preko sodelovanja postane pravica do dela, ki je osvobojeno zunanje prisile in podreditve.

7 ZAKLJUČEK

Razmišljanje o delu kot takem se je skozi nalogo izkazalo za veliko težjo nalogo, kot se zdi na prvi pogled. Da delo po sebi ni tista abstraktna dejavnost, ki proizvaja presežno vrednost, sem poskušala pokazati tudi skozi filozofske interpretacije koncepta. Slednje so dodatno pokazale na pogojenost koncepta od vsakokratnih ideoloških formacij ter osvetlile prepad med razumevanjem dela v kapitalistični družbi in antropološko idejo o delu kot sredstvu, skozi katerega človek ustvarja sebe, svojo specifičnost, okolje in zgodovino. Premišljanje o oblikah, pomenu, smislu in predstavah dela je danes še posebej aktualno, po eni strani zaradi vse bolj oteženega vstopa na trg, po drugi strani pa tudi zaradi nezadostnih in neprepričljivih argumentov tistih, ki povečujejo obstoječe dominantne oblike produkcije. Da zaradi naših omejenih predstav o delu, ki posledično določajo tudi načine produkcije in menjave, v kapitalistični družbi lahko govorimo o ideologiji dela, sem poskušala prikazati skozi izpostavitve nekaterih sodobnih družbenih fenomenov kot je na primer »fomen nesmiselnih služb«. Posreden cilj naloge je bil tako ne le izpodbijanje samoumevnosti dela, temveč tudi izpodbijanje samoumevnosti vključevanja posameznikov v delovna razmerja na trgu, katerega cilj je akumulacija kapitala.

Poseben poudarek je naloga namenila tistim izrazom ideologije dela, ki se kažejo skozi na videz najbolj nevtralne in samoumevne prakse, skozi diskurz oziroma bolj specifično, skozi uporabo besed. Prevzemanje kapitalističnega pomena dela v vsakdanjem izražanju dodatno utrjuje njegov smisel in predstave o njem ter otežuje mišljenje alternativ, zato ozaveščena delegitimacija takšnega diskurza lahko predstavlja uvod v opuščanje ali reduciranje praks, ki spodbujajo reprodukcijo kapitalistične družbe. Uporaba diskurza sicer lahko pomaga odpirati nove predstave, vendar družbenih sprememb ne moremo pričakovati, če bodo vse naše dejavnosti ostale enake in bo vse kar bomo storili to, da bomo te dejavnosti razglasili za delo.

Če se delo v sodobni družbi ne more znebiti svoje povezanosti z materialno produkcijo, se potencialno lahko znebi vsaj pojmovanja, ki ga priklepa na mezdno delo. Družbeni kritiki so v različnih zgodovinskih obdobjih iskali načine kljubovanja organizaciji družbe, ki ustvarja razmerja neenakosti ter odvisnost od kapitalistične proizvodnje. Nemajhen del teh je rešitev videl v skrajšanju ur posvečenih mezdnemu delu oziroma v prisvojitvi prostega časa, nekateri pa so si zamislili kar »utopične« skupnosti nove družbe. Pogosto je ravno prosti čas nastopil kot ključen element in predpogoj oblikovanja alternativnih načinov produkcije in menjave ter tako skupnosti, ki temelji na sodelovanju, izmenjavi znanj in sredstev.

Dejstvo, da toliko idej pa tudi mnogo dejanskih izrazov nasprotovanja kapitalističnim odnosom v zgodovini ni obrodilo veliko (trajnejših) uspehov, priča o veliki težavnosti premagovanja sistemskih ovir, ki jih sestavlja konstelacija pravnih, političnih in ekonomskih zapovedi ter družbenih vrednot, norm in predstav. Na prav takšne omejitve naletijo tudi zaključne ideje pričujoče naloge. Naša odvisnost od sistema je tolikšna, da se vsaka praktična težnja po izhodu zdi utopična, zato so številni očitki na mestu: položnice na primer se ne bodo plačale same od sebe. Ideja o življenju izven obstoječega sistema prej ko slej naleti na omejitve. Posamezniki ali skupine, ki želijo prakticirati alternativne oblike produkcije, že na začetku naletijo na ovire, ki jih določajo institucije privatne lastnine, davčnega sistema, drugih pravnih omejitev pa tudi širših družbenih norm. Kapitalistična država funkcionira na način, da ohranja interese svojih članov ter preko subvencij, drugih finančnih spodbud, zapovedi in prepovedi (na primer poskus prepovedi medsosedske pomoči) vpliva na ravnanja posameznikov. Ker obstoječa razmerja država torej ne uravnava (samo) s prisilo, temveč s takšnim »vabilom« k vključitvi v kapitalistične menjalne odnose, je ideologija dela produkt vseh članov družbe, ki s svojim pristankom legitimirajo takšna razmerja. Ker, kljub tem mehanizmom vzdrževanja sistema, države ne vidim kot aparata v rokah t.i. vladajočega razreda, tudi rešitev ne iščem v zavzetju takšnega položaja, temveč prej v grajenju skupnosti skozi skupne interese in želje po drugačni organizaciji družbe.

Vendar ovire niso samo pravno-politične oziroma ekonomske narave. Če naj delo ne predstavlja zunanje prisile, temveč notranjo potrebo, ki nas motivira za storilnost, se je potrebno zavedati posledic, ki iz tega izhajajo. Če bi torej vsak delal in proizvajal tisto, kar si želi, bi veliko družbeno potrebnega dela ostalo nenarejenega. Ker člani kapitalistične družbe niso socializirani na način, da bi ponotranjili vrednote skupnega, težave sodobne družbe pa izhajajo tudi iz pomanjkanja občutka za skrb in odgovornost, je nujen predpogoj oblikovanja alternativnih načinov produkcije privzganje in ozaveščanje nove etike, ki loči med željo in nujnostjo.

Ideologija je najbolj učinkovita takrat, ko kot takšna ni prepoznana, ko ne odpira vprašanj in ne vzbuja dvomov. Ideologija dela v zadnjem času vzbuja pozornost predvsem med mladimi soočenimi z načrti za prihodnost, nekateri smo vprašanja o njej že odprli in takšnih nas bo vedno več.

8 LITERATURA

1. Adorno, Theodor W. 1991. *The Culture Industry: Selected essays on mass culture*. Routledge: London.
2. Althusser, Louis. 2000. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba *cf.
3. Anthony, D. Peter. 2014. *The Ideology of Work*. Oxon: Routledge. Kindle edition.
4. Beecher, Jonathan. 1986. *Charles Fourier: The Visionary and His World*. Berkeley: University of California Press.
5. Benčin, Rok. 2012. Videz in delitev. V *Nelagodje v estetiki*, Jacques Ranciere, 7–28. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
6. Black, Bob. 2009. *The Abolition of Work*. Dostopno prek: <http://www.primitivism.com/abolition.htm> (26. avgust 2015).
7. Carpenter, Marisa J. 2013. Semantic Change and Cognition: How the Present Illuminates the Past and the Future. V *Selected Proceedings of the 15th Hispanic Linguistics Symposium*, ur. Chad Howe, Sarah E. Blackwell in Margaret Lubbers Quesada, 1–16. Somerville: Cascadilla Proceedings Project.
8. Delo. 2015. Deset milijonov Evropejcev s polovičnim delovnim časom hoče delati več. Dostopno prek: <http://www.delo.si/gospodarstvo/trg-dela/deset-milijonov-evropejcev-s-polovicnim-delovnim-casom-hoce-delati-vec.html> (24. julij 2015).
9. Dolar, Mladen. 2010. *Kralju odsekati glavo: Foucaultova dediščina*. Ljubljana: Krtina.
10. Fairclough, Norman. 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London: Longman.
11. Foucault, Michel. 1998. *Zgodovina norosti v času klasicizma*. Ljubljana: Založba *cf.
12. --- 2001. *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
13. --- 2008. *Vednost - oblast - subjekt*. Ljubljana: Krtina.
14. Fran. 2015. Dostopno prek: <http://www.fran.si/> (31. julij 2015).
15. Freysinger, Valeria J. in John R. Kelly. 2004. *21st Century Leisure: Current Issues*.

- Pennsylvania: Venture Publishing.
16. Fromm, Erich. 1970. *Zdrava družba*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
 17. --- 2013. *Imeti ali biti*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
 18. Gini, Al. 1998. Work, Identity and Self: How We Are Formed by the Work We Do. *Journal of Business Ethics* 17(7): 707–714.
 19. Gini, R. Al in Terry Sullivan. 1987. Work: The Process and the Person. *Journal of Business Ethics* 6(8): 649–655.
 20. Gorz, Andre. 1985. Devet tez za bodočo levico. V *Boj proti delu*, ur. Slavko Gaber, Tonči Kuzmanić in Tomaž Mastnak, 109–122. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS.
 21. --- 1999. *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society*. Maleden: Polity Press.
 22. Graeber, David. 2013. On the Phenomenon of Bullshit Jobs. *Strike! Magazine*, 17. avgust. Dostopno prek: <http://strikemag.org/bullshit-jobs/> (27. julij 2015).
 23. Hajdini, Simon. 2012. *O dolgčasu, lenobi in počitku*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
 24. Hardt, Michael in Antonio Negri. 2005. *Multituda: vojna in demokracija v času imperija*. Ljubljana: Študentska založba.
 25. Holloway, John. 2004. *Spreminjamo svet brez boja za oblast*. Ljubljana: Študentska založba.
 26. Hughes, Geoffrey. 2010. *Political correctness: a history of semantics and culture*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
 27. Jacobson, Louis. 2013. Are 90 million Americans not working or not looking for work? *PolitiFact.com*, 30. junij. Dostopno prek: <http://www.politifact.com/truth-o-meter/statements/2013/jul/30/blog-posting/are-90-million-americans-not-working-or-looking-wo/> (28. julij 2015).
 28. Karlsson, Jan. 2001. *The Ontology of Work: Social Relations and Doing in the Sphere of Necessity*. Dostopno prek: http://www.criticalrealism.com/archive/iacr_conference_2001/jkarlsson_ow.pdf (27. julij 2015).

29. Kilinc, Dogan Baris. 2006. *Labor, Leisure and Freedom in the Philosophies of Aristotle, Karl Marx and Herbert Marcuse*, MA Thesis. Ankara: Middle East Technical University.
30. Koch, Manfred. 2013. *Lenoba*. Ljubljana: Študentska založba.
31. Korsika, Anej. 2011. K problemu politične artikulacije abstraktnega dela. *Časopis za kritiko znanosti* 244 (39): 48–58.
32. Koselleck, Reinhart. 1999. *Pretekla prihodnost: prispevki k semantiki zgodovinskih časov*. Ljubljana: Studia humanitatis.
33. Kosik, Karel. 1967. *Dialektika konkretnega*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
34. Kozjek, Mihael. Andrej Rot: Delo ali brezdelje. 2015. 3. program Radia Slovenija – program Ars , 11. maj. Dostopno prek: <http://ars.rtv slo.si/2015/05/esej-na-radiu-6/> (24. julij 2105).
35. Lafargue, Paul. 1980. Pravica do lenobe. *Časopis za kritiko znanosti* 17 (37–38): 240–274.
36. Lešnik, Rudi. 1982. *Prosti čas: delo, človek, družba, vzgoja*. Maribor: Obzorja.
37. Lindman, Mari. 2015. *Work and non-work: on work and meaning*. Åbo: Åbo Akademi University Press.
38. Marcuse, Herbert. 1964. *One-Dimensional Man*. Dostopno prek: <https://www.marxists.org/ebooks/marcuse/one-dimensional-man.htm> (31. julij 2015).
39. --- 2004. *Um in revolucija: Hegel in nastanek teorije družbe*. Ljubljana: Studia humanitatis.
40. Marx, Karl. 1950. Mezdno delo in kapital. V *Karl Marx in Friedrich Engels. Izbrana dela v dveh zvezkih: I. zvezek*, ur. Maks Veselko, 65–112. Ljubljana: Cankarjeva založba.
41. --- 1969. Kritika nacionalne ekonomije. V *Karl Marx in Friedrich Engels. Izbrana dela v petih zvezku: I. zvezek*, ur. Božidar Debenjak, 245–398. Ljubljana: Cankarjeva založba.
42. --- 1980. Blago in denar. *Časopis za kritiko znanosti* 41–42 (8): 9–44.
43. Marx, Karl in Friedrich Engels. 1971. Nemška ideologija. V *Karl Marx in Friedrich Engels. Izbrana dela v petih zvezkih: II. zvezek*, ur. Božidar Debenjak, 5–352. Ljubljana: Cankarjeva založba.

44. Močnik, Rastko. 2012. Izhodiščna aporija teorije ideologije. V *Diskurz: Od filozofije govornice do teorije ideologije*, ur. Jernej Habjan, 305–312. Ljubljana: Pedagoški inštitut. El. knjiga.
45. Ogrizek, Maja, ur. *Leksikon Sova*. 2006. Ljubljana: Cankarjeva založba.
46. Oprčkal, Barbara. 2015. Brezposelnost spet manjša, a brez dela je še vedno 110 tisoč ljudi. *Planet Siol*, 2. julij. Dostopno prek: http://www.siol.net/novice/moja_sluzba/novice/2015/07/brezposelnost_spet_upadla_a_je_brez_dela_se_vedno_110_tisoc_ljudi.aspx (24. julij 2015).
47. Pêcheux, Michel. 1980. Diskurz in ideologija(e). V *Ideologija in estetski učinek*, ur. Zoja Skušek – Močnik, 101–142. Ljubljana: Cankarjeva založba.
48. Russell, Bertrand. 1985. Brezdelju v čast. V *Boj proti delu: zbornik*, ur. Slavko Gaber, Tonči Kuzmanić in Tomaž Mastnak, 93–106. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS.
49. Therborn, Göran. 1987. *Ideologija moči in moč ideologije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
50. van Dijk, Teun A. 1995. Discourse semantics and ideology. *Discourse & Society* 6(2): 243–289.
51. --- 1998. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications.
52. Veal, A. J. 2005. A brief history of work and its relationship to leisure. V *Work and Leisure*, ur. John T. Haworth in A. J. Veal, 15–33. New York: Taylor & Francis.
53. Vezovnik, Andreja. 2008. Kritična diskurzivna analiza v kontekstu sodobnih diskurzivnih teorij. *Družboslovne razprave XXIV* (57): 79–96.
54. Weber, Max. 2002. *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
55. Weeks, Kathi. 2011. *The Problem with Work: Feminism, Marxism, Antiwork Politics, and Postwork Imaginaries*. Durham: Duke University Press.
56. Wijaya, Derry Tanti in Reyyan Yeniterzi. 2011. Understanding semantic change of words over centuries. *Detect '11*: 35–40.